

Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

Історичний факультет
Кафедра всесвітньої історії та релігієзнавства

Кваліфікаційна робота
ПОЛІТИЧНИЙ ПОРТРЕТ ВІЛЬЯМА ГЛАДСТОНА (1809–1898 РР.)

Спеціальність 014.03 Середня освіта
Освітня програма «Історія та громадянська освіта»

Здобувача другого (магістерського)
рівня вищої освіти

Смертюк Сніжани Василівни

НАУКОВИЙ КЕРІВНИК:

кандидат історичних наук, доцент

Валіон Оксана Павлівна

РЕЦЕНЗЕНТ:

доктор історичних наук, професор

Старка Володимир Васильович

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ДОСЛІДЖЕННЯ	6
1.1. Історіографічний огляд.....	6
1.2. Джерельна база.....	9
1.3. Методологія дослідження	13
РОЗДІЛ II. ФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ ВІЛЬЯМА ГЛАДСТОНА ТА СТАНОВЛЕННЯ ЙОГО ЯК ОСОБИСТОСТІ І ПОЛІТИЧНОГО ДІЯЧА.....	16
2.1. Дитячі та юнацькі роки: вплив родинного оточення та релігійного виховання на ранній світогляд Вільяма Гладстона	16
2.2. Університетський період: інтелектуальне становлення та перші прояви політичної активності	24
2.3. Еволюція поглядів Гладстона: від консерватизму до лібералізму	30
РОЗДІЛ III. ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВІЛЬЯМА ГЛАДСТОНА ЯК ЛІДЕРА ЛІБЕРАЛЬНОЇ ПАРТІЇ.....	40
3.1. Зміст, цілі та суспільно-політичне значення реформ Гладстона	40
3.2. Позиція Вільяма Гладстона щодо Ірландського питання та спроби врегулювання конфлікту	55
РОЗДІЛ IV. ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИЙ ВЕКТОР ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ ЗА ПРЕМ'ЄРСТВА ГЛАДСТОНА	68
4.1 Східне питання: політика Гладстона щодо Османської імперії та Балканського регіону.....	68
4.2 Європейська політика: стратегічні пріоритети і дипломатичні підходи ...	74
4.3 Колоніальний курс: особливості імперської політики за прем'єрства Гладстона	82
ВИСНОВКИ.....	88
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	93

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. XIX століття стало періодом глибоких політичних, економічних і соціальних трансформацій у Великій Британії. Це був час становлення сучасної парламентської демократії, розширення виборчих прав, реформування економічної системи та посилення впливу громадської думки на державну політику. Однією із найвизначніших постатей цієї доби став Вільям Юарт Гладстон – британський державний діяч, який чотири рази обіймав посаду прем'єр-міністра та зробив важливий внесок у політичну історію країни.

Гладстон є уособленням ліберальних цінностей вікторіанської епохи – прихильності до парламентських реформ, свободи особистості, моральної відповідальності держави й народу. Його діяльність охоплювала широке коло питань – від податкової та освітньої політики до ірландського питання та імперської дипломатії. Саме в добу Вільяма Гладстона британський парламентаризм набув сучасних рис, а поняття «громадянський обов'язок» і «мораль у політиці» отримали нове звучання.

Актуальність дослідження постаті Вільяма Гладстона обумовлена кількома аспектами. *По-перше*, його політична діяльність безпосередньо вплинула на формування сучасної британської парламентської демократії, розвиток двопартійної системи та еволюцію ліберальної ідеології. *По-друге*, Гладстон є прикладом політика, який поєднував морально-релігійні принципи з практикою державного управління, що робить його постать особливо цікавою в контексті сучасних дискусій про етику у політиці. *По-третє*, аналіз його внутрішньо- та зовнішньополітичного курсу дозволяє краще зрозуміти процеси, які визначали обличчя Британської імперії у другій половині XIX століття – зокрема, ставлення до колоніальної експансії, до питань свободи слова, виборчого права та ролі громадської думки. Зрештою, вивчення життя і діяльності Вільяма Гладстона демонструє важливу роль особи в історії країни.

Крім того, постать Гладстона залишається недостатньо дослідженою в українській історіографії, що надає темі наукової новизни та практичного значення.

Метою роботи є комплексне дослідження життя і політичної діяльності Вільяма Гладстона, аналіз його політичного портрету, ідеологічних поглядів, реформаторських ініціатив та їх впливу на розвиток політичної системи, суспільного контексту і міжнародного становища Великої Британії в XIX столітті.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити наступні **завдання**:

- обґрунтувати історіографію, джерельну базу та методологію дослідження;
- простежити процес формування суспільно-політичних поглядів Вільяма Гладстона та становлення його як особистості і державного діяча;
- дослідити головні напрями внутрішньої політики Гладстона, зокрема реформи в галузі освіти, оподаткування, адміністративного управління та виборчого права;
- проаналізувати особливості його зовнішньополітичної діяльності та позицію щодо колоніальної експансії Британської імперії;
- розкрити сутність і наслідки «ірландського питання» у політичному курсі Вільяма Гладстона;
- визначити вплив його релігійно-моральних переконань на прийняття політичних рішень;
- узагальнити історичне значення політичної спадщини Вільяма Гладстона для подальшого розвитку британського лібералізму та європейської демократичної традиції.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період життя та діяльності Вільяма Гладстона у Великій Британії, тобто, робота орієнтована на 1809–1898 рр., час, коли він зростав, формувався і утверджувався як особистість і політик. Цілісний підхід дозволив розкрити найцінніші елементи багатой політичної і духовної спадщини Гладстона, внесок діяча у процеси суспільно-політичного

життя британців упродовж досліджуваного періоду, більша частина якого відноситься до вікторіанської доби в історії країни.

Об'єктом дослідження є політична діяльність Вільяма Гладстона як державного діяча Великої Британії, його роль у розвитку британського суспільства та державності у XIX столітті.

Предметом дослідження виступають ідеологічні принципи, реформи, механізми державного управління Вільяма Гладстона, їх вплив на політичний і соціально-економічний розвиток Великої Британії у досліджуваний час.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію Сполученого Королівства Великої Британії та Ірландії, з урахуванням окремих аспектів зовнішньополітичних зв'язків з країнами Європи та колоніальними володіннями.

Методологічна основа. Дослідження ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності та системності. У роботі використано загальнонаукові методи аналізу, синтезу, індукції, дедукції, а також спеціально-історичні методи – проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, біографічний, ретроспективний та структурно-функціональний. Це дозволяє простежити розвиток політичних поглядів Вільяма Гладстона, визначити їх взаємозв'язок із соціально-економічними процесами епохи та об'єктивно оцінити результати його державної діяльності.

Практичне значення роботи полягає у можливості використання її матеріалів у навчальному процесі при вивченні історії Великої Британії, політичної історії XIX століття, історії лібералізму та європейської демократії. Зібраний фактичний матеріал і зроблені узагальнення можуть стати основою для створення наукових статей, рефератів, лекційних курсів або спеціальних досліджень, присвячених політичним реформам у Британській імперії. Результати дослідження можуть бути використані у практичній викладацькій роботі.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, низки підрозділів, висновків (92 стор.) та списку використаних джерел (57 позицій).

РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографічний огляд

Дослідження політичного портрету Вільяма Гладстона та його діяльності як лідера Ліберальної партії Великої Британії другої половини XIX століття базується на критичному і об'єктивному аналізі наукової думки та історіографії, присвяченої постаті діяча, партійним трансформаціям і реформаторському курсу. В історіографічному полі можна виокремити кілька взаємопов'язаних напрямів, кожен з яких має власну динаміку розвитку та коло дослідників.

Перший напрям, який варто виокремити – аналітичний. Від початку XX століття увага науковців була прикута до постаті Гладстона як однієї з найвпливовіших фігур британської політики вікторіанської доби. Цей етап характеризується появою значної кількості монографій та статей, що прагнули проаналізувати діяльність Гладстона у контексті партійної політики, реформ, зовнішньої діяльності тощо. З монографій можемо виокремити працю Пола Кнаплунда «Gladstone's Foreign Policy» (1970) [33], яка зосереджена на аналізі зовнішньої політики Вільяма, особливо на його підході до міжнародних криз та моральних засад, яких він намагався дотримуватися у дипломатії. Автор показує, як Гладстон прагнув поєднати ліберальні принципи з практичними потребами Британської імперії. Також монографія Річарда Шенона «Gladstone: God and Politics» (2008) [54], у якій автор досліджує взаємозв'язок між релігійними переконаннями Гладстона та його політичними рішеннями. Шеннон розглядає, як християнські уявлення про мораль, обов'язок і служіння суспільству формували позиції Гладстона в державному управлінні та впливали на його публічну діяльність.

На нашу увагу заслуговують тематичні статті, що висвітлюють окремі аспекти досліджуваної проблеми, такі як земельна політика Гладстона,

ірландське питання, наприклад «The Liberal Party and Gladstone's Land Purchase Bill of 1886» [25], *The Irish Question under William Gladstone (1868–1885)* [26].

Поступово дослідницький фокус змістився до розкриття ідейних основ діяльності Гладстона і політичного аналізу «гладстонського лібералізму». У цьому контексті слід згадати праці Пітера Кларка «*Liberals and Social Democrats*» (1978) [15], Девіда Беббінгтона «*The Nature of Gladstonian Liberalism*» (2004), Дженкінса «*The Rise and Fall of Gladstonian Liberalism*» (1984) [8], а також матеріали *Journal of Liberal History* і порталу *Liberal History*, де підкреслюється, що «мало який державний діяч залишив глибший і більш тривалий слід у британському лібералізмі, ніж Вільям Еварт Гладстон» [23]. Дослідники розглядають, як Гладстон поєднував економічну ощадливість, вільну торгівлю та обмеження державного втручання з морально-релігійною риторикою, притаманною вікторіанській добі. Такі праці демонструють, як ідеологічні переконання політика стали одночасно рушієм і джерелом напруження в партії.

Окрему групу праць присвячено реформам урядів Гладстона. Його перше перебування на посаді прем'єр-міністра (1868–1874) розглядається як ключовий етап інституційного оформлення ліберальної програми. У цьому контексті варто згадати дослідження М. Брока «*The Great Reform Act*» (1973) [12], Д. Паррі «*Gladstone's first government: a policy overview*» (2018) [49].

Значна частина досліджень стосується політики Гладстона щодо Ірландії – питання, що стало переломним для британського лібералізму кінця XIX ст. Серед англомовних праць варто відзначити Дж. Хаммонда «*Gladstone and the Irish Nation*» (1964) [27], статті в *Irish Historical Studies* (Е. Стілла «*Gladstone and Ireland*»), і *The English Historical Review*. Науковці наголошують, що «ірландське питання» не лише визначило політичну долю, власне, Гладстона, але й спричинило розкол Ліберальної партії, заклавши підвалини її подальшого занепаду.

На сучасному етапі розвитку історичної науки дослідники прагнуть розглянути зовнішню політику Гладстона у ширшому контексті історії британського лібералізму. Наприклад, Ейхгорн у статті «*William Ewart*

Gladstone, the Liberal Party, and the Impact of North American Politics, 1855–1885» (2023) показує, як політична культура США впливала на британських лібералів [45].

Інші автори – П. Кейн і А. Гопкінс у праці «British Imperialism, 1688–2000», що вийшла у 2001 р., аналізують його ставлення до колоніалізму, морального обґрунтування імперії та суперечності між гуманістичним і імперським дискурсами. Цей підхід виходить за межі традиційного біографізму, пропонуючи глобальніший погляд на ліберальну політику вікторіанської доби [13].

Останнім часом з'явилися праці, що переосмислюють традиційний образ Гладстона як «морального державника». Наприклад, у статті 2023 року The Guardian «William Gladstone: family of former British PM to apologise for links to slavery» висвітлюється зв'язок родини Гладстонів із фінансуванням цукрових плантацій і рабством. Це ставить під сумнів «чистоту» його політичних досягнень, бо виникає питання: наскільки можна вважати його політичну спадщину морально виправданою, якщо частина її фінансувалася за рахунок експлуатації інших людей [24].

В українській історіографії досліджувана проблематика представлена фрагментарно – переважно в оглядових або навчальних виданнях (наприклад, Історія Нового часу, Політична історія Європи XIX століття). Зокрема, з цієї невеликої кількості праць можна виокремити посібник Лілії Петльованої і Юрія Буракова «Нариси історії Англії нового часу» (2003) [1], де інформація про Вільяма Гладстона подається в контексті загального розвитку британської політичної системи XIX ст. Автори окреслюють ключові реформи ліберальних урядів, зосереджуючись на розширенні виборчих прав, фінансовій політиці та спробах вирішення ірландського питання. Також на нашу увагу заслуговує навчальний посібник Ігоря Кривошеї і Ольги Барвінок «Історія Великої Британії» [2]. Тут діяльність Вільяма Гладстона розглядається ширше, автори аналізують його внесок у демократизацію, перетворення в економічній та соціальній сферах, а також роль у формуванні нової політичної культури.

Чималий пласт інформації про Вільяма Гладстона міститься у праці Богдана Скробача «Англійська та шотландська історія в біографіях її керівників» [3], де він коротко описує життєвий шлях та політичну діяльність діяча.

Системні дослідження, присвячені ідеологічним або партійним аспектам діяльності Гладстона, поки що поодинокі. Це створює перспективу для майбутніх досліджень у напрямі порівняльної історії лібералізму та трансформацій політичних партій у європейському контексті.

Отже, можна стверджувати, що у зарубіжній історіографії тема політичної діяльності Вільяма Гладстона є досить широко представленою. Значний внесок зробили такі автори, як Р. Шеннон, М. Брок, Дж. Хаммонд, П. Кейн та А. Гопкінс, а також П. Кларк, Д. Беббінгтон та Р. Дженкінс, які заклали основу для розуміння «гладстонського лібералізму», реформаторських ініціатив і партійних трансформацій. Їх дослідження розкривають інтелектуальні засади діяльності Гладстона, аналізують його реформи, імперську політику, проблему Ірландії у контексті британського лібералізму тощо.

Натомість в українській історіографії ця тема залишається перспективним і відносно новим полем досліджень. Адже такі дослідники, як Л. Петльована, Ю. Бураков, І. Кривошея та Б. Скробач здебільшого подають лише стислий фактологічний матеріал, без глибшого аналізу.

1.2. Джерельна база

Джерельна база аналізу політичного портрету Вільяма Гладстона є доволі широкою. Джерела цієї теми можемо поділити на первинні (архівні), і вторинні.

До первинних джерел відносяться:

I. Архівні фонди (зокрема, в електронному доступі):

- Gladstone's Library. Цей архівно-бібліотечний комплекс у Великій Британії є головним сховищем особистих документів, рукописів та приватної кореспонденції Вільяма Гладстона. Основу колекції становить архів «Glynne-Gladstone Archive», що налічує близько 300 000 одиниць, серед яких – політичні

промови, щоденники, чернетки виступів у парламенті, особисті та ділові листи, а також документи, пов'язані з його діяльністю як прем'єр-міністра. Матеріали архіву дозволяють простежити еволюцію політичних поглядів Гладстона, його релігійно-моральні засади, відображення міжнародної політики у приватних записах, а також механізми формування його публічного образу. Архів активно оцифровується, що забезпечує віддалений доступ для дослідників [16];

- The National Archives (UK). Фонди Національного архіву Великої Британії містять широкий спектр офіційних документів, пов'язаних з діяльністю Гладстона на державній службі. До них належать внутрішньоурядові документи, меморандуми, звіти Кабінету, офіційна та дипломатична кореспонденція, матеріали з міністерських департаментів, що відображають практику державного управління другої половини XIX ст. [24]:

- Papers of the Prime Ministers of Great Britain: Series Eight – The Papers of William Ewart Gladstone. Це спеціалізоване зібрання, створене для архівного збереження спадщини британських прем'єр-міністрів, містить копії листів, парламентських виступів, особистих нотаток і щоденників Гладстона. Також представлені чернетки промов і приватне листування з ключовими політичними діячами доби, включно з членами парламенту, міністрами, представниками церкви [47];

- National Library of Scotland – Papers of and concerning William Gladstone, 1835–1906. У фонді Національної бібліотеки Шотландії зберігається значна частина документів, що відображають громадську, політичну й особисту діяльність Гладстона. До них входять рукописи його виступів, копії газетних публікацій, приватне та службове листування, чернетки статей і рецензій, а також матеріали про його взаємини з інтелектуальними та релігійними колами Шотландії [46];

- кореспонденція, мемуари, виступи: окрему категорію становлять друковані джерела. «Gladstone's Parliamentary Record 1868–1900», що містять стенографічні звіти виступів, виступи у парламенті, звернення до виборців, записи публічних дебатів. Вони доповнюються мемуарними виданнями

сучасників і збірками листування, які відтворюють атмосферу політичної боротьби та громадського життя другої половини XIX ст. [23; 52].

II. Публічні виступи та промови:

- збірки промов Гладстона щодо виборчої, партійної та зовнішньої політики [22; 56];

- офіційні стенограми парламентських дебатів з участю Гладстона, законодавчі акти, урядові звіти та декларації [28].

До основних переваг первинних джерел можемо відзначити можливість безпосереднього доступу до думок, позицій і практичної діяльності Вільяма Гладстона, що забезпечує автентичність реконструкції його політичного світогляду та управлінської діяльності. Використання листування, промов, урядових документів і матеріалів партійного походження створює підґрунтя для глибокого аналізу механізмів функціонування політичної практики та ідеологічних орієнтирів, які визначали розвиток політичної культури того часу. Такі джерела дозволяють простежити процес формування рішень, взаємодію між владними інститутами та вплив особистісних переконань Гладстона на політичну стратегію уряду.

Разом з тим, застосування первинних джерел супроводжується певними методичними труднощами. Насамперед, йдеться про нерівномірність збереженості матеріалів – окремі періоди політичної діяльності досліджуваної особи представлені детально, тоді як інші залишаються фрагментарними. Додатковою перешкодою є те, що більшість документів англомовні, що вимагає високого рівня володіння мовою для коректного перекладу та інтерпретації змісту. Не менш важливо враховувати суб'єктивність авторської позиції, оскільки Гладстон свідомо формував свій публічний образ і політичний наратив, що потребує критичного підходу до оцінки достовірності його висловлювань. Також можливі випадки неповноти офіційних урядових матеріалів, що вимагає зіставлення їх із незалежними джерелами для забезпечення об'єктивності висновків.

До вторинних джерел віднесемо біографії Вільяма Гладстона, підготовлені такими дослідниками, як Джоном Морлі «The Life of William Ewart Gladstone» (у трьох томах) [41; 42], а також Роєм Дженкінсом «Gladstone» (1995) [30], Філіпом Магнусом «Gladstone: A Biography» (1954) [31], і Г. Метью «Gladstone 1809–1898» (1997) [36]. Ці роботи заклали підвалини для подальших досліджень, хоча здебільшого мають описово-хронологічний характер, показують дитинство Гладстона, період його формування як політичного діяча тощо, і менше зосереджуються на структурному аналізі партійних чи ідеологічних процесів.

До основних переваг вторинних джерел належить їх узагальнюючий характер, що дозволяє комплексно охарактеризувати політичну діяльність Гладстона в контексті історичних та суспільно-політичних процесів відповідної епохи. Значною методологічною цінністю є також можливість порівняльного аналізу його діяльності з іншими політичними діячами та партійними рухами.

Водночас застосування вторинних джерел супроводжується певними обмеженнями. Зокрема, існує ризик ідеологізованого або специфічного трактування подій і постатей, що інколи буває характерно для англомовної історіографії. Це зумовлює потребу критичної перевірки цитованих первинних матеріалів, уточнення контексту їх створення та інтерпретації.

Для дослідження діяльності Гладстона як лідера Ліберальної партії важливим є поєднання англомовних архівних матеріалів із перекладними чи адаптованими українськими науковими працями. Адже, англомовна архівна база є широко представленою у цій тематиці, тоді як українські дослідження – переважно у формі освітніх статей або аналітичних розвідок без глибокого архівного компоненту. Це підкреслює необхідність звернення до первинних джерел та ретельного використання перекладу.

Отже, джерельна база дослідження є достатньо різноманітною й репрезентативною у висвітленні політичного портрету Вільяма Гладстона, його зовнішньої і внутрішньої політики як лідера Ліберальної партії. Архівні листи, промови, урядові документи та сучасні наукові праці дають змогу всебічно охопити досліджувану проблематику: внутрішньополітичні реформи, партійну

організацію, зовнішню політику тощо. Водночас слід мати на увазі методичні обмеження (мовні бар'єри, нерівномірність джерел, національний контекст) та застосовувати критичний підхід до інтерпретації матеріалу.

1.3. Методологія дослідження

Методологія нашого дослідження ґрунтується на міждисциплінарному підході, адже аналіз політичного портрета Вільяма Гладстона передбачає залучення методів і принципів, властивих різним напрямкам історичної, політичної та соціальної наук.

Постать Гладстона нерозривно пов'язана з динамічними процесами, що відбувалися у Великій Британії в XIX столітті, тож дослідження його політичної діяльності потребує врахування як індивідуальних особливостей діяча, так і ширшого суспільно-історичного контексту. Саме тому у роботі ми використали низку методологічних принципів і методів, що дозволили комплексно вивчити обрану тему.

Першочерговим є принцип історизму, який передбачає аналіз подій і явищ у їх часовій послідовності та відповідно до умов епохи. Це важливо для розуміння того, як змінювалися погляди Гладстона впродовж життя, під впливом освіти, політичних обставин та суспільних викликів. Застосування принципу історизму дало змогу побачити еволюцію його переконань – від раннього консерватизму до зрілого лібералізму, а також простежити, як зовнішні фактори і внутрішній світогляд формували його політичну позицію.

Не менш важливим є принцип наукової об'єктивності, який вимагає неупередженого підходу до вивчення діяльності й особистих якостей політичного діяча. Біографія Гладстона містить як беззаперечні досягнення, так і суперечливі моменти, зокрема пов'язані з ірландським питанням чи колоніальною політикою. Тому об'єктивність передбачає зіставлення різних поглядів, аналіз британської історіографії, і критичний підхід до джерел, зокрема

до його власних щоденників і промов. Це дає можливість уникнути ідеалізації постаті Гладстона й оцінювати його діяльність об'єктивніше.

З метою аналізу урядів Гладстона був залучений і принцип системності. Оскільки політична діяльність Вільяма охоплювала фінансову політику, виборчі реформи, церковні питання, дипломатію та багато інших сфер, системний підхід дозволив розглянути ці напрями не відокремлено, а як частини єдиного політичного курсу. Завдяки цьому можна зрозуміти логіку прийнятих ним рішень і виявити, як його світогляд впливав на характер реформ та взаємодію з державними інститутами.

Для реалізації зазначених принципів у роботі застосовуються як загальнонаукові, так і спеціально-історичні методи. Серед загальнонаукових методів можемо виділити аналіз і синтез, що дали змогу структурувати великий обсяг літератури, архівних джерел і наукових досліджень. За допомогою індукції та дедукції вдалося перейти від окремих фактів, для прикладу промов Вільяма у парламенті чи конкретних реформ, до узагальнених висновків про його політичну стратегію.

У дослідженні також було застосовано низку спеціально-історичних методів, завдяки яким вдалось всебічно розглянути цю тему. Проблемно-хронологічний метод дав змогу вибудувати аналіз життя і політичної діяльності Гладстона у логічній і часовій послідовності – від дитячих років до кінця політичної кар'єри. Порівняльно-історичний метод виявився особливо корисним для зіставлення політики Гладстона з політичними підходами інших державних діячів, наприклад Бенджаміна Дізраелі, а також для аналізу того, як британський лібералізм співвідносився з ліберальними тенденціями в інших країнах. Біографічний метод дозволив розкрити вплив родинного середовища, освіти й особистих моральних принципів на формування світогляду Гладстона та з'ясувати, яким чином риси його характеру позначилися на ухваленні ключових політичних рішень.

Завдяки ретроспективному методу вдалось порівняти діяльність Вільяма з подальшими етапами розвитку британської політики та оцінити довготривалі

наслідки його реформ. Доповнив аналіз структурно-функціональний метод, який був корисний у дослідженні особливостей функціонування політичних інститутів Великої Британії та взаємодії уряду, парламенту й суспільства у період прем'єрства Гладстона.

Отже, використання різних методів дослідження дало змогу розглянути політичну діяльність Вільяма Гладстона з різних проєкцій, як з точки зору його особистих переконань і характеру, так і врахувати соціально-політичну ситуацію та історичний контекст XIX століття. Принцип історизму допоміг простежити, як змінювалися його погляди від раннього консерватизму до зрілого лібералізму, а принцип наукової об'єктивності дав змогу оцінити його досягнення та суперечливі рішення без упереджень, наприклад в Ірландському питанні, чи колоніальній політиці. Системний підхід дозволив побачити, як різні сфери його політики взаємопов'язані та підпорядковані єдиній логіці його політичного курсу. Спеціально-історичні методи допомогли детально відтворити життєвий шлях Гладстона, порівняти його політичні підходи з іншими відомими діячами того часу, оцінити наслідки його реформ і зрозуміти, як працювали британські інститути за його прем'єрства.

Таким чином, поєднання різних підходів і методів дозволило скласти цілісну картину історичного портрету Гладстона, його політичної діяльності, а також оцінити його роль як однієї з ключових постатей у формуванні сучасної британської політичної традиції.

РОЗДІЛ II. ФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ ВІЛЬЯМА ГЛАДСТОНА ТА СТАНОВЛЕННЯ ЙОГО ЯК ОСОБИСТОСТІ І ПОЛІТИЧНОГО ДІЯЧА

2.1. Дитячі та юнацькі роки: вплив родинного оточення та релігійного виховання на ранній світогляд Вільяма Гладстона

Вільям Еварт Гладстон вважається однією з найвпливовіших постатей британської політики XIX століття. Він виступав значним реформатором, неперевершеним оратором та інтелектуалом, неодноразово обіймав посаду прем'єр-міністра та зробив вагомий внесок у розбудову Британської імперії. Для того, щоб повною мірою осягнути масштаб звершень та глибину переконань цього діяча, слід простежити період його юнацьких та дитячих років. Упродовж цього часу, внаслідок впливу родини, освіти, а також суспільства, відбувалося формування його особистості. Дослідження років дитинства та юності Гладстона дозволяє збагнути, яким чином набутий досвід і засвоєні засади вплинули на його політичну кар'єру, а також відстежити розвиток його переконань.

Вільям Гладстон народився 29 грудня 1809 року в будинку на Родні-стріт 62, у Ліверпулі. Його охрестили в парафіяльній церкві Святого Петра, а хрещеною матір'ю стала його сестра Анна. Хоча вона померла молодою, Гладстон зазначав у своїх нотатках, що вона була дуже близькою людиною, яка мала значний вплив на його моральне формування. У Вільяма було два хрещених батька: один був містер Фрейзер, з яким він не мав жодних стосунків; інший – містер Грант, пресвітеріанин і молодший товариш батька [41, с. 21].

Батько Вільяма, Джон Гладстон, був успішним діячем та визначною особистістю тієї епохи. Вже з юних літ він допомагав в крамниці свого батька, дрібного торговця, котрий провадив торгівлю зерном і припасами. У подальшому Джон розширив свої можливості, ініціювавши морську комерційну діяльність. Він почав відправляти кораблі у напрямку країн Балтійського регіону. Приблизно 1783 року батько зробив його партнером у власній справі у Лейті, а

вже через чотири роки він став компаньйоном двох торговців зерном у Ліверпулі [36, с. 41–45].

Джон Гладстон був не лише підприємцем, але також і активним громадським діячем – представником Ліберальної партії. Він підтримував тісні стосунки з політиком Джорджем Каннінгом. У 1812 році він запропонував Каннінгу балотуватися від Ліверпуля у парламент та профінансував йому виборчу кампанію, що було сміливим кроком з огляду на становище його фінансів. Але незважаючи на це, Джон Гладстон активно долучався до розбудови міста, і це виражалось не лише у значних пожертвах, а також і в політичній діяльності, а саме, у заснуванні фонду для підтримки парламентської кампанії в Ланкастері 1818 року [36, с. 50].

Про матір Вільяма, Анну Маккензі Робертсон, зустрічається не так багато інформації. Проте, Вільям у своїх нотатках зазначав, що мати виховувала його з великою любов'ю до поезії та глибокою релігійною вірою. Однак через погане здоров'я вона померла в 1835 році у віці 62-х років [50, с. 67].

Дитинство Вільям Гладстон згадував через призму найсильніших вражень, що значно вплинули на становлення його особистості. Одним з таких незабутніх моментів був 1812 рік, період, коли Джордж Каннінг уперше проводив виборчу кампанію у Ліверпулі. Родина Гладстонів відрізнялася надзвичайною гостинністю, тому майбутній політик зберігав у пам'яті те, як його ще зовсім малим хлопчиком запрошували до зали зустрічати відвідувачів, а доволі часто це були видатні політичні діячі.

Ще одним яскравим спогадом була поїздка до Шотландії з батьками. Їх основними напрямками були Единбург та Глазго. Вільям яскраво пам'ятав звук тремтіння вікон, коли в Единбурзькому замку стріляли з гармати на честь важливої події (можливо, зречення Наполеона у 1814 році). Важливим дитячим спогадом була також подорож долиною Санчар у Дамфрісширі. Мальовничий ландшафт Шотландії залишив у ньому глибоке естетичне враження, яке залишилося з ним на все життя. Адже, Гладстон мав надзвичайно гостру пам'ять на місця та пейзажі [41, с. 77–80].

Близько 1815 року родина Гладстонів здійснила декілька мандрівок до Кембриджа, а також Лондона. Відвідування служби подяки в соборі Святого Павла, де були представники королівського двору, стало особливо визначною подією в цей період. Це була єдина така подія в дитинстві Гладстона, коли він мав змогу перебувати на подібній службі.

На мій погляд, ще одним важливим спогадом дитинства є його зустріч із відомою письменницею та релігійною діячкою Ганною Мор. Вільям разом з матір'ю відвідали її в Берривуді, поблизу Брістоля. Мор подарувала йому свою книгу, примірник «Священних драм», та сказала: «Оскільки ти тільки прийшов у світ, а я вже йду з нього...» [55, с. 59].

Вільям згадував своє дитинство як доволі типове на той час і зазначав, що воно не відрізнялося особливою виразністю. Він не позиціонував себе особливо обдарованим, старанним або винятковим, а навпаки ідентифікував себе як дитину з уповільненим розвитком. Проте, його сучасники відзначали неабияку спостережливість та схильність до рефлексій, риси, які цілком відобразилися у його філософській та політичній діяльності в подальшому.

Гладстон здобув початкову освіту в школі в Сіфорті, заснованій приватним викладачем його батька, преподобним Роусоном, випускником Кембриджу. В цій школі навчалося приблизно 12 учнів, і вона була відома своєю моральною суворістю, але інтелектуальною посередністю. Пізніше Гладстон зізнався, що на той час не відчував жодного глибокого інтелектуального чи духовного впливу з боку своїх вчителів. У 1821 році, після кількох років навчання, він вступив до Ітонського коледжу. І саме цей період Гладстон вважає закінченням свого дитинства. Хоча його освіта була посередньою, він уже розвинув гострий інтерес до логіки та дебатів [36, с. 101–102].

У британській освітній традиції державні школи та університети завжди відігравали провідну роль у підготовці майбутніх державних діячів. Попри критику з боку сучасників, саме ця система суттєво вплинула на формування правлячої еліти країни. Переконавання, що характер Британії нерозривно пов'язаний із її освітньою моделлю, міцно закріпилося в політичній культурі XIX

століття. Вільям Гладстон, як випускник Ітонського коледжу, впродовж усього свого життя поділяв цю ідею, визначаючи свою альма–матер «царицею всіх шкіл». У вересні 1821 року, будучи одинадцятирічним хлопцем, він розпочав своє навчання в Ітоні, де перебував понад шість років, аж до Різдва 1827-го. Це був один з найвидатніших періодів у його біографії, який здійснив великий вплив на світогляд і становлення його характеру [38, с. 78].

На початку 1820-х років в Ітонському коледжі навчалось приблизно 500 студентів, що було відносно невеликою кількістю на той час. Гладстон швидко адаптувався до нового оточення, підтримуючи добрі стосунки з своїми викладачами та новими знайомими. У листах до родичів він з гумором згадував конфлікти зі своєю господинею, місіс Шурі, та погану їжу – звичайну річ для студентів престижних британських шкіл того часу [38, с. 120–123].

Життя в Ітоні характеризувалося суворими традиціями та безкомпромісною дисципліною. Бійки між студентами були звичним явищем, фактично щоденними ритуалами боротьби заради честі. Гладстон, переповнений юнацьким запалом, писав до тітки, змальовуючи героїчні дуелі однокласників. Ці сцени, які іноді призводили до серйозних травм, вважалися невід'ємною частиною «духу Ітона» [36, с. 142–143].

Дисциплінарна система Ітонського коледжу вирізнялася надзвичайним рівнем суворості. Доволі часто застосовувались тілесні покарання. Директор закладу, Джон Кіт, здобув популярність внаслідок суворих методів виховання. У спогадах учнів зазначалося, що він міг покарати тростиною за день понад вісімдесят вихованців.

Рівень релігійної освіти залишався низьким, а її зміст мав більш формальний характер. Сам Вільям Гладстон пізніше зауважував, що справжня сутність християнської доктрини була майже втрачена, хоча її зовнішня форма збереглася. Викладання природничих дисциплін також не мало системного характеру, а математика розглядалася як формальна частина навчального процесу, яку здебільшого ігнорували як викладачі, так і учні [50, с. 136].

Проте, вважаю, що попри загалом посередній рівень освіти в Ітонському коледжі, саме в цей період почали формуватися академічні інтереси Вільяма Гладстона. Його наставником був Генрі Кнапп – доброзичливий і невибагливий учитель, який, за словами Гладстона, обмежився лише однією порадою – прочитати поеми Еразма Дарвіна «Ботанічний сад» та «Любов до рослин».

На початковому етапі навчання Гладстон не вирізнявся особливою інтелектуальною зацікавленістю. Його більше приваблювали футбол і крикет, хоча й у цих іграх він не демонстрував особливих успіхів. Вечорами він грав у шахи або карти (зазвичай програвав), катався на човні та навіть відвідував традиційний фестиваль костюмів у Монтемі, де виступав у образі грецького патріота, щоб висловити свої співчуття до грецької визвольної боротьби. Хоча Гладстон активно брав участь у шкільних розвагах, він послідовно уникав вульгарних витівок та демонстрував серйозну моральну стриманість [55, с. 153].

Певний вплив на нього здійснив родич, а саме правник Генрі Голл Джой, який прагнув прищепити йому зацікавлення до класичної літератури та історії. На початкових етапах ці намагання не принесли відчутного результату, Гладстон вивчав праці Юма, Смолетта та здебільшого Фруассара, зосереджуючи свою увагу на воєнних подіях, оминаючи політичні аспекти.

З приходом весни 1822 року ситуація зазнала змін. Клас, де навчався Гладстон, очолив Чарльз Готрі, майбутній ректор Ітонського коледжу. Він був перший, хто розпізнав здібності учня, а також пробудив у ньому непідробний інтерес до знань. Згодом Гладстон визнавав, що саме Готрі допоміг йому усвідомити власний інтелектуальний потенціал і став джерелом тієї «першої іскри розуму», яка визначила його подальший розвиток [55, с. 161–162].

Успішність Вільяма поступово покращувалася, у 1822 році він піднявся на кілька позицій у своєму класі, а вже у 1827 році юний Гладстон став одним із найкращих учнів школи. Джон Кіт, попри свою суворість, також дуже поважав його. У цей період Гладстон розвинув значний інтерес до теології, літератури та політики. До його читацьких книг належали праці Мольєра, Мільтона, Локка, Гіббона, Берклі й Беркса. Він наполегливо вивчав Біблію та старанно готувався

до конфірмації. Щоденники Гладстона свідчать про його сувору дисципліну, відданість родині та щирі моральні якості [55, с. 170].

Листи з Ітона розкривають його тісний зв'язок з родиною, особливо з батьком. Для прикладу, у цей час Джон Гладстон почав брати участь у здійсненні залізничного проекту Ліверпуль-Манчестер. Тому з цього приводу Вільям опублікував анонімну статтю у «Ліверпульському кур'єрі» 1826 року для підтримки батьківських економічних поглядів, що стало початковим кроком в журналістику, започаткувавши його видатну кар'єру полеміста.

Для Вільяма Гладстона Ітонський коледж став середовищем, яке формувало дисципліну, логічне мислення та моральний самоконтроль. У такому колективі, насиченому громадським життям та політичними дискусіями, молоді студенти природно прагнули наслідувати один одного. Найактивніші з них організували дискусійне товариство, що функціонувало як шкільний парламент, і одночасно брали участь у журналістській діяльності, випускаючи «Ітонський збірник». Гладстон відіграв провідну роль у розвитку обох цих ініціатив [36, с. 192–194].

Спочатку дискусійне товариство перебувало в стані застою, який сучасники характеризували як «мертва апатія». Але завдяки зусиллям Джеймса Гаскелла та ораторському таланту Френсіса Дойла, Артура Халлама й Гладстона воно було відновлене. Їх дискусії торкалися таких непростих питань, як емансипація католиків, визвольна боротьба греків і справа Кароліни, тощо. Крім того, учасники обговорювали, чи відповідає дуель джентльменським етичним засадам, що найбільше сприяє розвитку розуму – метафізика чи математика, та, яку користь дає освіта бідним. Саме остання тема, обговорена 29 жовтня 1825 року, стала приводом для першої публічної промови Гладстона на тему «Освіта бідних». Ця промова, що збереглася, відображає обережний підхід Гладстона до власного просвітництва: «У цій вільній землі, у цю епоху цивілізації, яка зростає, ми сподіваємося, що мало хто навмисно перешкоджатиме моральному та інтелектуальному розвитку наших нижчих... Якщо вони це зроблять, нехай

пам'ятають, що бідні, хоча й позбавлені тих самих матеріальних благ, володіють такою ж мудрістю» [41, с. 203].

Ще однією формою самореалізації для студентів Ітона був літературний журнал «Ітонський збірник», створений за зразком попередніх видань, таких як «Мікрокосм» (1786–1787) та «Ітонський» (1818). Незважаючи на високі прагнення, журнал не зміг досягти рівня своїх попередників – йому бракувало оригінальності, чуття та сміливості, які так рідко відрізняли молоді спроби від літературних заслуг. Редакторами були: Джордж Селвін та Вільям Гладстон, і кожен з них писав досить багато.

Пізніше, у своєму щоденнику в 1835 році, Гладстон зізнався: «Коли я перечитую власні твори, за дуже рідкісним винятком, вони всі погані, і я не можу не відчувати обурення». Дійсно, його есе бракувало як глибокої думки, так і стилістичної виразності. Вони більше наслідували літературні кліше того часу. Однак навіть ці спроби були значними для їх раннього бажання публічно висловити свої ідеї [41, с. 205].

Інтелектуальний розвиток Гладстона в Ітоні набагато більше залежав не тільки від його навчання чи літературної практики, а також і від дружніх стосунків з однокурсниками. Серед його близьких друзів були Джордж Селвін (пізніше єпископ Нової Зеландії), Френсіс Дойл (поет, а згодом професор поезії в Оксфордському університеті), Джеймс Мілнс Гаскелл (якого вважали політичним генієм) та Джеральд Веллслі (пізніше декан Віндзора). У тісному колі однодумців вони обговорювали політичні питання, які часто вважалися занадто «сучасними» для шкільних дебатів: емансипація католиків, торговельні реформи Хаскіссона та постать Каннінга [36, с. 210].

Його приятелювання із Артуром Галлемом, сином історика Генрі Галлема, справляло глибокий вплив на мислення Гладстона. Вони зазвичай снідали разом, вели дискусії про церковну доктрину, свободу волевиявлення, поезію Шеллі і Байрона, а також прогулювались поблизу Монумента Грея. Гладстон характеризував свого друга як людину, яка переповнена лагідністю та моральною бездоганністю, із «природною християнською душею». Саме ця

дружба та інтелектуальна атмосфера їхнього кола сформували характер Гладстона та його моральну стабільність як політика [36, с. 215–216].

Після Ітона Гладстон вступив до коледжу Церкви Христа (англ. Christ Church), де розпочав навчання 10 жовтня 1828 року. Його кімната була розташована на першому поверсі сходової клітки праворуч від Кентерберійської брами, він описував матері як «у дуже модній частині коледжу», додаючи з задоволенням, що його друзі Гаскелл і Сеймер живуть на тому ж поверсі.

Попри високу академічну репутацію, у коледжі панували й прояви студентського бешкетництва: одного разу під час бійки загинув студент. Водночас у навчанні заклад посідав одне з провідних місць – на літніх іспитах 1830 р. коледж здобув п'ять перших місць із десяти можливих [36, с. 222].

Наприкінці 1829 року Гладстон отримав почесне студентське звання за призначенням декана, і це розглядалося як вагоме досягнення ще задовго до епохи конкурсних іспитів. Формальна процедура включала коротке письмове завдання та символічний іспит, після чого обрання затверджувалось главою колегії. Після урочистої присяги, напередодні Різдва 1829 року, Гладстона було офіційно зараховано до лав студентів [24].

Отже, як бачимо, дитячі та юнацькі роки Вільяма Еварта Гладстона були суттєвим підґрунтям для становлення його як реформатора, мислителя та визначного політика. У родинному колі, сповненому працьовитості батька, релігійності та моральної чутливості матері, а також у середовищі суворой, але інтелектуальної стимулюючої британської освіти, закладалися риси, що визначили його подальший шлях – глибоку віру, дисципліну, відповідальність і прагнення до служіння суспільству. Навчання в Ітоні не лише розкрило його інтелектуальний потенціал, а й сформувало внутрішню етичну опору, завдяки якій Гладстон зміг поєднати політичну діяльність із моральними переконаннями. Значну роль у його становленні відіграло і коло друзів – молодих інтелектуалів, з якими він ділив захоплення літературою, політикою та моральною філософією. Саме ці дружні дискусії, дебати й спільні пошуки істини допомогли Гладстону

виробити власні переконання, що згодом лягли в основу його державницького світогляду.

2.2. Університетський період: інтелектуальне становлення та перші прояви політичної активності

Період навчання Вільяма Еварта Гладстона в Оксфордському університеті став ключовим етапом у формуванні його інтелекту та політичного світогляду. Саме тут юний студент із Ліверпуля перетворився із допитливого учня на глибокого мислителя, здатного до критичного аналізу суспільних і моральних питань.

Гладстон завжди із вдячністю згадував, що саме Оксфорд став його університетом. На його думку, у Кембриджі більше цінували філологію, тоді як в Оксфорді перевага надавалася вивченню змісту й духу античних шедеврів. Класичні іспити поділялися на три напрями: науку та поезію, історію і філософію. У цьому списку історія дещо переважала науку, а філософія дещо більше цінувалася, ніж історія. Особливий вплив тоді справляла етична думка Батлера. Викладання філософії та логіки все ще залишалося поверховим. За свідченнями сучасників, у 1830 р. в університеті не було жодного викладача (крім, можливо, Гемпдена), який міг би системно тлумачити Арістотеля [24].

Для Гладстона головним був не стан системи, а внутрішнє зростання. У щоденнику від 25 квітня 1830 р. він записав: «Метою практичного життя є те, щоб любов до Бога стала звичкою душі; для цього треба шукати: 1) дух любові, 2) самопожертву, 3) чистоту, 4) енергію». Цей запис відображає його життєвий принцип – поєднання релігійного почуття з моральною дисципліною. Попри це, він часто докоряв собі за «природні лінощі» й визнавав, що перший рік навчання минув без належної старанності. Лише з літа 1830 р. він почав працювати наполегливо, вивчаючи математику під керівництвом викладача Саундерса [24].

У цей період вирішувалося питання католицької емансипації, що багато років розділяло Англію та Ірландію. 6 лютого 1829 р. Гладстон був свідком

дебатів у Конвокаційному домі Оксфорда відносно щорічної антикатолицької петиції. Він описував подію братові: обговорення велося латиною, голосували словами *placet* і *non placet*, а результат показав перевагу противників емансипації – 156 голосів проти 48. Після голосування зачитали лист Роберта Піля, який, дізнавшись про рішення уряду надати католикам громадянські права, подав у відставку з парламентського місця від університету. Це спричинило бурхливу реакцію, у місті з'явилися антипапські гасла, серед простих людей ширилися чутки про «зраду королівської присяги». Таким чином, політичні події 1829 р. стали для молодого студента першим безпосереднім дотиком до великої національної політики – сфери, в якій йому судилося відіграти вирішальну роль у майбутньому [35, с. 134–135].

У листах та нотатках цього періоду, від років в Ітоні до завершення навчання в Оксфорді, мова Гладстона – піднесена, урочиста, але часто пронизана тією релігійною напругою, яка сучасному читачеві може видатися надмірною. Однак у контексті часу вона є цілком природним виявом юнацької побожності. У 1829 році він звертався до священника за порадою щодо проведення молитовних зібрань у своїй кімнаті. Той відповів, що якщо нечестиві збираються для гульбищ і пияцтва, то й ті, хто боїться Господа, повинні частіше спілкуватися між собою про Нього. Такі зібрання, мовляв, не мають бути демонстрацією красномовства чи лідерства, але можуть служити духовною підтримкою для студентів, виснажених академічною наукою [24].

Релігійне життя займало центральне місце у житті молодого Гладстона. Він часто слухав релігійні проповіді церковних і громадських діячів, і глибоко аналізував їх. Після проповіді Ветлі, щойно призначеного архієпископом Дубліна, Гладстон занотував: «Безперечно, він людина великого розуму, але його анти-саббатські ідеї настільки хибні, наскільки й шкідливі». Слухаючи Джона Кебла в церкві Святої Марії, він питав себе: «Чи всі погляди містера Кебла узгоджуються зі Святим Письмом і вченням церкви?» [35, с. 148–150].

Серед тих, чий проповіді він високо цінував, був і Бланко Вайт – колишній католик, який став цікавим, хоча й трагічним мислителем англіканського світу.

Він уважно відвідував богослужіння, зокрема й баптистську каплицю, де проповідував відомий лікар Томас Чалмерс. Його виступ, що тривав майже дві години, Гладстон назвав «взірцем благочестя та розсудливості». Захоплення цим шотландським богословом залишилося з ним на все життя.

У жовтні 1829 року в кімнатах Гаскелла було засновано «Клуб есеїв» – W.E.G. (за ініціалами Вільяма Еварта Гладстона). Засідання клубу вважалися інтелектуальною грою, але вони відіграли важливу роль у формуванні критичного мислення молодого Гладстона. У лютому 1830 року він представив есе про співвідношення поезії та філософії, стверджуючи, що «ранг філософії вищий за поезію» – пропозицію, яка була відхилена сімома голосами проти п'яти. Без обговорення члени клубу погодилися, що англійська поезія стоїть вище грецької [55, с. 170–175].

Обговорювали й політичні теми. Хоча багато дискусій здавалися поверховими, учасники клубу – серед них майбутні визначні діячі – формували інтелектуальні навички, вчилися мислити, сперечатися й переосмислювати погляди, принесені з дому. Сам Гладстон пізніше згадував: «Я не засвоїв в Оксфорді того, що зрозумів згодом – безцінну цінність британської свободи. Тоді її радше боялися, ніж шанували» [55, с. 177].

У березні 1830 року Гладстон уперше спробував здобути новозасновану стипендію Ірланда – одну з найпрестижніших в Оксфорді. Його головним суперником став Роберт Скотт, майбутній співавтор відомого Грецького лексикону Ліддела-Скотта. Гладстон писав батькові, що «сподівається лише на три переваги – знання грецької історії, філософії та віршування», однак жодна з них не була використана на іспиті. Зрештою переможцем став студент Бранкер зі школи Шрусбері, що викликало подив. «Наші відповіді були надто докладні, – писав він, – а його короткі, але влучні». Попри поразку, Гладстон поставив собі за мету не засмучуватися: «Лише сподіваюся, що ви не будете більше розчаровані, ніж я» [50, с. 98–99].

Того ж року він зазнав невдачі й у конкурсі поетів – його поема Річард Левове Серце не здобула премії Ньюдігейта. У 1893 році, перечитавши свій

юнацький твір, він визнав: «У ньому є ритм, але немає поезії. Віршування я навчився в Ітоні, але справжнє поетичне чуття розвинулося лише пізніше, коли я з відданістю читав Данте» [30, с. 258].

Гладстон досить активно виступав в студентській Оксфордській спілці дебатів, де в лютому 1830 року виголосив свою промову на захист законів про державну зраду й підбурювання 1795 року. Промова мала успіх, незважаючи на досить складну тематику. Згодом він виступав на підтримку політики Джорджа Каннінга, з промовою проти негайного скасування рабства, пропонуючи натомість «передусім релігійне виховання звільнених». Ці дебати стали школою риторики, яка згодом перетворила Гладстона на одного з найвидатніших парламентських ораторів у ХІХ столітті [50, с. 103].

Восени 1831 року Вільям став свідком однієї з найважливіших політичних подій свого часу – дебатів у Палаті лордів щодо білля про парламентську реформу. У цей час до англійського парламенту було внесено законопроект щодо виборчої реформи, що передбачав розширення кола виборців і рівномірність представництва у Палаті громад. Адже невеликі селища, так звані «гнилі містечка» мали достатньо представників у парламенті, тоді як великі промислові міста були представлені недостатньо, або ж зовсім ні.

Згідно із щоденником Гладстона, він спеціально вирушив до Лондона, щоб бути присутнім на цій історичній сесії. Впродовж п'яти вечорів – із 3 до 8 жовтня – молодий студент уважно слухав виступи провідних діячів британської політики.

Гладстон описував свої враження з надзвичайною деталізацією: він займав вигідне місце на поперечній балюстраді, мав змогу спостерігати як за промовцями, так і за залюю, і перебував у Палаті по дев'ять-десять годин щовечора. Його особливо вразив виступ лорда Генрі Бругема – тодішнього лорд-канцлера, який говорив із «неймовірною силою та невичерпною дотепністю», хоча, за оцінкою Гладстона, у промові не було суттєво нових аргументів. Не менш високо він оцінив промови лорда Грея, лорда Годрича та лорда Ленсдауна, відзначивши їхню «вишукану красномовність» [24].

З іншого боку, молодий спостерігач визнав, що логічна перевага, на його думку, була на боці опозиції – серед найсильніших виступів він називав промови лордів Гарроби, Карнарвона, Менсфілда, Вінфорда, а також Веллінгтона. Через фізичну втому він не зміг залишитися до кінця останнього засідання й пропустив заключну промову лорда Грея. Проте вже наступного ранку він дізнався про результати – Палата лордів відхилила білль про парламентську реформу із перевагою в 41 голос (199 проти 158).

Гладстон назвав це рішення «чесним і мужнім», хоча й усвідомлював його небезпечні наслідки. Він записав у щоденнику: «Наслідки можуть бути страшними. Нехай Бог їх відверне. Але рішення було почесним і гідним». Його слова виявилися пророчими – народне обурення, що вибухнуло після голосування, зрештою змусило уряд і парламент повернутися до реформи. Так завершилася перша зустріч майбутнього видатного діяча з великою парламентською політикою [24].

Попри глибоке захоплення політичними подіями, Гладстон не занедбав навчання. Влітку 1831 року він повернувся до інтенсивної праці – десять-дванадцять годин на день, вивчаючи класичну літературу, філософію та логіку. Такий режим, за його словами, допомагав долати «похмурі настрої», хоч і був фізично виснажливим. Надмірне навантаження призвело до болю в очах і голові, через що він змушений був тимчасово припинити роботу, але згодом відновив заняття з більш урівноваженим графіком [38, с. 238–240].

На нашу думку, особливе значення в той час мала його підготовка до головного випробування – заключних університетських іспитів. Він занотовував свої щоденні заняття: читання Віргілія, Фукідіда, Нібура, Арістофана, а також опанування риторики Вейтлі та філософії Батлера. У листопаді 1831 року Гладстон розпочав серію письмових і усних випробувань, які тривали кілька днів.

Під час іспиту з богослов'я його екзаменував Джон Стокер; з «наук» – Генрі Гемпден, який відзначив глибину підготовки студента словами: «Ви чудово перекладаєте й досконало знаєте свої тексти». Гладстон також успішно

відповідав із історії (у Гарбетта) та з поезії (у Кремера). Сам він визнавав, що під час випробування відчував спокій і навіть вдячність Богові за допомогу в «помірному, але чесному» виконанні завдання [38, с. 241].

Результати іспитів були блискучими: 14 листопада 1831 року Гладстон отримав перший клас (First Class Honours) у гуманітарних дисциплінах, а через місяць – ще один у математиці, ставши одним із небагатьох власників так званого «подвійного першого». До цього досягнення в Оксфорді спромігся лише Роберт Піль, який згодом очолив уряд, – і це порівняння пророче натякало на майбутню політичну кар'єру Гладстона.

Після успіху він відвідав Кембридж, де його приймали видатні вчені – Вільям Вівелл, Джеймс Спеддінг, професор Смайт та інші. Там він слухав проповіді Сімеона, відвідував служби у коледжах Трініті та Кінгз, і зберіг у щоденнику враження від «піднесеного духу англійського університетського життя». Повернувшись додому, він завершив перший великий етап своєї освітньої підготовки, зберігаючи глибоку вдячність до Оксфорда, який називав «університетом, що навчив мене мислити і любити істину від усього серця» [41, с. 215].

Отже, період навчання Вільяма Гладстона в Оксфорді був етапом, котрий визначав його інтелектуальне, моральне та політичне становлення. Тут він глибоко опанував філософію, математику, а також класичні дисципліни, старанно працював над розвитком критичного мислення, був членом «Клубу есеїв», активно брав участь у дебатах в Оксфордській спілці, де вперше публічно виступав на моральні й політичні теми. Одночасно Гладстон приділяв значну увагу релігійному життю, уважно слухав проповіді різних богословів, аналізував їх ідеї та порівнював із власними переконаннями, поєднуючи духовні практики з академічною дисципліною. Особливо важливим був його перший досвід спостереження за політичними процесами: дебати щодо католицької емансипації та білля про парламентську реформу дали йому змогу оцінити аргументи різних політичних сил і зрозуміти механізми парламентської роботи. Успішне складання університетських іспитів та активна участь у студентському житті

заклали фундамент для майбутньої кар'єри Гладстона як одного з найвидатніших британських політиків XIX століття.

2.3. Еволюція поглядів Гладстона: від консерватизму до лібералізму

Погляди Вільяма Гладстона зазнавали помітної трансформації впродовж політичної кар'єри. Розпочавши свій шлях як переконаний консерватор, він поступово переходив до ліберальних позицій, реагуючи на виклики часу, суспільні зміни та власний досвід. Ця еволюція відображала складний процес перегляду цінностей і політичних переконань. Тому, варто виокремити ключові чинники і етапи, які вплинули на перехід Гладстона до ліберального світогляду.

Ще під час навчання Гладстон відчував внутрішню боротьбу між релігійним покликанням і прагненням до громадської діяльності. У 1830 році він написав своєму батькові довгого листа, в якому щиро висловив бажання присвятити життя духовному служінню. У цьому листі виразно помітна характерна для молодого Гладстона напруга між релігійними і практичними сенсами, що згодом визначатиме весь його світогляд. Його батько відповів із мудрістю і стриманістю: порадив синові не поспішати з остаточним рішенням, завершити освіту й подорожувати, щоб розширити кругозір. Гладстон прийняв цю пораду, визнаючи, що ще не готовий обрати остаточний шлях [41, с. 231–240].

У січні 1832 року він повідомив батькові про зміну намірів – тепер його метою ставала юридична кар'єра з подальшим переходом до публічного життя. У цьому ж листі він розмірковував про загальні зміни у суспільстві, про занепад моральних цінностей, підміну релігійної етики «просвіченим егоїзмом» та небезпеку утилітаризму. Попри зміну життєвих планів, релігійна пристрась не залишила Гладстона. У своїх записах він зазначав, що прагне бути «найскромнішим із тих, хто має право проголошувати велич і славу християнської істини». Ці слова, написані у двадцять один рік, згодом

справдилися в іншій формі – у політичній діяльності, що поєднала в собі моральну переконаність і служіння суспільному благу [24].

На початку 1832 року, закінчивши навчання в Оксфорді, Вільям Гладстон вирушив у велику закордонну подорож разом із братом Джоном. Вони відвідали Бельгію, Францію, Італію (зокрема Флоренцію, Неаполь, Рим, Венецію та Мілан). Подорож тривала майже пів року – з лютого до кінця липня – і мала глибокий вплив на формування його світогляду. Особливо значущим став момент відвідин собору Святого Петра в Римі 31 березня 1832 року. Саме тоді Гладстон пережив своє «перше усвідомлення єдності Церкви» та глибоке прагнення її видимого втілення. Його вразила водночас духовна велич католицького богослужіння і білль від церковного розділення між Римом та англіканством. Гладстон тлумачив цей поділ як історичну провину не Реформованої Церкви Англії, а відносно Риму, визнавав, що «розкол – це тінь, яку неможливо не відчувати перед обличчям християнських святинь» [50, с. 248].

Під час перебування в Мілані, Гладстон отримав пропозицію від лорда Лінкольна висунути свою кандидатуру на виборах до парламенту від округу Ньюарк. Проте, Вільям не поспішав одразу погоджуватись. В листі до батька від 8 липня 1832 року він визнавав, що пропозиція «збила його з пантелику», проте після роздумів зрозумів, що не може прийняти її без повного схвалення з боку сім'ї. Гладстон розмірковував про моральний бік участі в політиці, сприймаючи цей крок не як звичайну кар'єрну можливість, а як «покликання» з майже релігійним змістом. Його бентежила також політична постать герцога Ньюкасла, який свого часу різко критикував Джорджа Каннінга – політичного союзника та друга Джона Гладстона. Проте після листування з батьком, який радив прийняти пропозицію, Вільям погодився балотуватися [24].

4 серпня 1832 року Гладстон оприлюднив свою першу виборчу платформу. У ній було сформульовано програму, що поєднувала консервативні принципи з елементами соціального реформізму. Серед головних положень – захист союзу церкви й держави, збереження ірландської церковної установи, удосконалення законів про бідних, забезпечення справедливої оплати праці, поширення

християнської освіти серед рабів у Вест-Індії (без негайного скасування рабства) та «гідна й незалежна зовнішня політика» [55, с. 311–315].

Хоча радикальні кола різко критикували його за позицію стосовно рабства, Гладстон зумів переконати навіть частку методистських та баптистських виборців, проявивши надзвичайну риторичну майстерність. Вільям, як зауважував його брат, «справив на всіх незабутнє враження швидкістю думки, тактом та силою аргументу» [55, с. 309].

Кампанія у Ньюарку проходила у типовому для того часу стилі – з пишними парадми, бенкетами й гучними гаслами. Попри тиск і скандали, Гладстон здобув перемогу, отримавши 887 голосів проти 726 за суперника, сержанта Вайлда, відомого вігського політика, який згодом став лордом Труро. Так, у віці 23 років Вільям Гладстон став членом британського парламенту.

Невдовзі після обрання Гладстон звернувся до проблеми виборчих витрат і пияцтва під час кампаній. Він вважав, що така система «є не просто питанням грошей, а питанням моральності». Його безкомпромісна позиція викликала подив серед місцевих організаторів, але згодом саме вона лягла в основу його пізнішої боротьби за виборчу реформу і прийняття законів проти корупційних практик [55, с. 317].

Хоча перший досвід парламентської діяльності Гладстона був тісно пов'язаний із консервативними колами, саме в цей період сформувався його глибокий інтелектуальний і духовний фундамент – поєднання релігійного ідеалізму, морального обов'язку та високої політичної дисципліни, які визначали його подальшу кар'єру державного діяча.

Вільям виголосив свою першу повноцінну промову в дебатах стосовно скасування рабства в колоніях Британії 3 червня 1833 року. Цей виступ мав не тільки політичну, але й особисту значущість, оскільки його батько був одним із найвпливовіших власників плантацій у Вест-Індії. Юний політик захищав репутацію свого батька від звинувачень у жорстокому поводженні з рабами на плантаціях Демерари. Гладстон визнавав моральну непереможність рабства,

проте вважав, що негайне звільнення без перехідного періоду призведе до соціального хаосу [22].

Хоча його погляди на рабство згодом істотно змінилися, у 1833 році Гладстон поділяв помірковано-консервативну думку свого часу, він виступав проти негайного звільнення рабів, але визнавав моральний обов'язок підготувати їх до свободи. Через десятиліття, перечитуючи свій виступ, він називав його «обмеженим і морально неповним», хоча зазначав, що для тодішнього контексту позиція була «не менш ліберальною, ніж погляди провідних діячів доби» [30, с. 147–148].

У перший парламентський рік він голосував за підтримку уряду у питанні придушення ірландського руху за незалежність, за збереження мита на зерно, проти податку на власність і проти виборчої таємниці – парадоксально, що саме останню реформу він сам реалізував через сорок років. Водночас підтримував фабричні реформи лорда Ешлі та закон проти недільної праці.

Парламентська кар'єра Гладстона розвивалася блискуче. Першою його посадою на державній службі була посада лорда казначейства, яку він отримав у 1834 році. Від перших його виступів Палата була зачарована поєднанням глибокої думки та переконливої сили. Щирість і натиск завжди знаходили відгук у слухачів, а його невтомна праця, гострий розум і послідовне зростання політичного авторитету здобули йому довіру навіть найстриманіших лідерів [30, с. 150].

Осінь 1834 року Гладстон провів у Фаск, приділяючи увагу політичним подіям, хоча його щоденники містять лише короткі згадки про них. У вільний час Вільям займався верховою їздою, катанням на човні та полюванням; ввечері – більярд, співи, гра в нарди та карткові партії. Він багато ходив пішки, інколи долаючи понад десять миль за дві-три години, при цьому його увага завжди була спрямована на спостереження за людьми та природою. Під час прогулянок він звертав увагу на важку працю звичайних людей, наприклад, шотландських жінок, що несли вантажі складними шляхами під час збору врожаю, і робив висновки про нерівність життя та потребу гуманного ставлення до людей. Ця

спостережливість формувала у нього здатність до ораторського мистецтва та заклала основи майбутнього державного управління [41, с. 266].

Вільям зберігав інтерес до наукової та релігійної літератури. Зокрема, Гладстон читав «Сповіді» святого Августина, життєписи архієпископа Лейттона та Ганни Мор, проповіді Арнольда, «Історію Церкви» Мілнера і трактат Вевелла «Бріджвотер». Він також аналізував твори з філософії та політичної науки, зокрема «Новий Органон» Френсіса Бекона, «Розвиток науки» та «Есе» Локка, «Політику» Аристотеля та «Принца» Макиавеллі. У літературі він опановував Шиллера, Манцоні, Петрарку, Данте і Боккаччо, вивчаючи їх повільно, з глибоким аналізом. В сучасній політиці його цікавили мемуари Чатема та праці Броугама з колоніальної політики [41, с. 270].

Перше перебування Гладстона на державній службі було доволі коротким і під значним впливом його, наставника, лідера Консервативної партії – Роберта Піля, котрий, стверджував, що політика мусить базуватися насамперед на реальних інтересах суспільства, а не лише на партійній відданості чи абстрактних засадах. Він був людиною з сильним почуттям моральної відповідальності та бажанням служити нації. Тому, в перші роки державної служби Гладстон наслідував політичний стиль Піля – орієнтований на деталі, прагматичний та заснований на фактах. Він запозичив у нього також концепцію про те, що політика є моральним обов'язком. Під впливом Піля, Гладстон розвинув власні економічні погляди, виступав за вільну торгівлю та розглядав податкову реформу як нагальну потребу [30, с. 183].

Наприкінці березня 1838 року Гладстон уперше справив потужне враження на парламент своєю участю в дебатах щодо питання рабства. Дійсно, система «учнівства» стала причиною погіршення обставин для колишніх рабів після скасування рабства у Вест-Індії. Моральна оцінка рабства як соціального зла ним не заперечувалася, але вимагала обережності у зміні колоніального устрою.

Наприкінці 1830-х років Гладстон активно долучився до дискусій щодо народної освіти. За своїми поглядами він більш схилився до консервативного крила англіканської церкви і наполягав на тому, що фінансування освіти

державою має здійснюватися лише для однієї офіційної релігійної конфесії. Гладстон виступав за створення мережі єпархіальних навчальних закладів, підпорядкованих церковній владі, і бачив у цьому «останній шанс» для духовенства зберегти контроль над освітою [21].

Ситуація у Великій Британії в кінці 1830–х років ставала все більш напруженою. У містах зростало собі робітниче невдоволення, і в цей час промисловці Північної Англії розгорнули потужну кампанію стосовно скасування мита на зерно, виступаючи під гаслами про вільну торгівлю.

У 1841 році Роберт Піль вдруге став прем'єр-міністром Великої Британії. Зважаючи на ситуацію, він почав діяти рішуче і прагматично. Піль провів податкові й митні реформи, запровадив нові джерела доходу для бюджету. Проте, в 1845 році Ірландію охопив Великий голод (відомий як «Картопляний голод»). Мільйони ірландців залишилися без продовольства, і уряд мусив шукати шляхи для полегшення ситуації. Тому постало питання про скасування «хлібних законів». Адже заборона на імпорт дешевого зерна лише б поглиблювала трагедію. Проте консерватори виступили проти цього рішення, адже вбачали в ньому зраду інтересів землевласників [40, с. 501–510].

Гладстон залишався поруч зі своїм наставником і поступово переймав у нього науку політичної обережності – чесноти, які не зовсім пасували його поривчастій натурі. Він визнавав, що і «плаваюча шкала», і «фіксоване мито», і навіть вільна торгівля мають серйозні вади; що недоліки чинного закону про зерно перебільшено; і що, реформуючи торгівлю, треба водночас не руйнувати великих земельних капіталів і не підривати зайнятість у сільському господарстві. І ця підтримка мала для Гладстона доленосне значення.

У грудні 1845 року Вільяма Гладстона було призначено міністром у справах колоній. Він швидко набув репутацію реформатора, який мислив принципово й системно. Вільям розглядав колонії не як джерело вигоди, а як моральний обов'язок Англії. Вважав, що справжній зв'язок із ними тримається не на силі, а на любові до батьківщини, яку переселенці несуть у серці. Ключем до цього зв'язку він вважав місцеву свободу. Він висміював ідею «підготовки»

колоній до самоврядування, кажучи, що «що довше їх тримають під деспотичним управлінням, то менш готовими вони стають до свободи» [40, с. 450].

В 1846 році Роберт Піль все ж таки пішов на важливий крок – скасування «хлібних законів». Це стало великою перемогою прихильників вільної торгівлі, але водночас призвело до розколу Консервативної партії. Гладстон разом з невеликою групою прихильників Піля відійшов від традиційних торі і поступово наблизився до лібералів. Тому, можна вважати, що саме Піль мав на це великий вплив і навчив його ставити моральний обов'язок вище за партійні інтереси.

Падіння Піля та розпад Консервативної партії у 1846 році спричинили довгий ланцюг публічних незручностей. Коли лорд Джон Рассел формував свій уряд, він зустрівся з Пілем і запропонував включити когось із його прихильників. Піль відмовився, вважаючи таке об'єднання невчасним, але дозволив Расселу звернутися до будь-кого з його друзів, не впливаючи на їхній вибір. Так і сталося – пропозиції отримали Далхаузі, Лінкольн і Сідні Герберт, але без результату. Вігі залишилися самі, на вузькій основі власної партії [40, с. 513].

Протекціоністи заявили, що, перш ніж усунути Піля, вони вирішили не «ставити вігів» лише для покарання зрадника, щоб потім і їх повалити. Навпаки – обіцяли «чесну підтримку». Так виникла парадоксальна ситуація: консервативний уряд проводив ліберальні реформи, а ліберальний уряд тримався на консервативних обіцянках.

Поки жив сам Піль (до червня 1850-го), його послідовники ніколи не голосували з протекціоністами. Та серед них поступово виникла різниця – одні тяжіли до старої консервативної позиції, інші – до лібералів. Гладстон визнавав, що особисті симпатії та старі зв'язки затримували його і Герберта від зближення з ліберальною партією. «У нас немає партії, – писав він батькові, – немає організації, немає «батога», і тому ми не можемо мати помітного впливу як окрема сила [40, с. 515].

Після формування вігського уряду 1846 року Гладстон висловлював переконання, що небезпека від нового кабінету може проявитися лише у сфері

церковних призначень. Його передбачення справдилося, коли 1847 року Вільяма Гемпдена, визнаного раніше єретиком, було призначено єпископом.

Невдовзі новим потрясінням для англіканської церкви стало «Горгамське рішення». Суть справи полягала у відмові єпископа висвятити священика Джорджа Горгама через його доктринальні погляди на хрещення та відродження. Після низки судових інстанцій, остаточне рішення виніс Таємний комітет, який підтримав Горгама. Це рішення спричинило глибоку кризу в англіканській церкві, оскільки визнало, що державний суд, а не церковна влада, може остаточно визначати питання віровчення. Гладстон сприйняв вирок як катастрофу. У листуванні з Генрі Меннінгом він писав, що це «величезне питання», від результату якого може залежати саме існування англіканської церкви. Він наполягав на необхідності виваженості й відкладання різких дій, адже, на його думку, церква ще не була готова до остаточного розриву зі державою [40, с. 516].

Після рішення у справі Горгама Гладстон дедалі глибше усвідомлював суперечність між церковними принципами й державними механізмами. У листах того часу він писав, що Англійська церква перебуває у «похмурому становищі», коли «людині залишається вибір між розбитим серцем і повною байдужістю».

Разом із тим Гладстон не приховував прагнення відійти від «виснажливої політичної боротьби», аби присвятити себе справі церкви. Його релігійні листи того періоду сповнені туги за єдністю християнства та глибокої віри у моральне відродження суспільства через духовну працю [51, с. 104].

У 1851 році, звертаючись до одного зі шотландських єпископів, Гладстон висловився на користь повної релігійної свободи, заявивши, що «жодна релігія не має потреби у підтримці парламенту». На його думку, саме свобода віри здатна пробудити внутрішню силу кожної конфесії, тоді як втручання держави лише спотворює істинну суть християнства. Він підкреслював, що конституційна свобода є «великою і благородною таємницею», яка забезпечує водночас найширші права громадян, міцність монархії та ефективність уряду. Ці

погляди стали підґрунтям його подальшого переходу від консервативного торизму до лібералізму [51, с. 106].

Після поразки ліберальної партії, на виборах 1852 року владу в країні перебрав консервативний уряд лорда Дербі. Посаду канцлера казначейства обійняв Бенджамін Дізраелі – майбутній політичний опонент Вільяма Гладстона. Саме він підготував новий державний бюджет, який передбачав підвищення непрямих податків та перегляд чинної фінансової системи. Гладстон, уже відомий як досвідчений фінансист і парламентський оратор, різко розкритикував запропоновані заходи, вважаючи їх несправедливими та шкідливими для промисловості й робітничих верств населення. Його промова в Палаті громад справила настільки сильне враження, що уряд Дербі зазнав поразки під час голосування [40, с. 517–520].

У грудні 1852 року парламент було розпущено. На нових виборах більшість місць здобули ліберали. Було сформовано уряд на чолі з лордом Абердіном, до складу якого увійшов і Гладстон, отримавши посаду канцлера казначейства – одну з ключових у британському кабінеті. Відтоді розпочалася його тісна співпраця з лібералами, що фактично ознаменувала його перехід до цього політичного табору.

На новій посаді Гладстон проводив фінансову політику, близьку до ліберальних принципів, а саме зниження податків, розширення свободи торгівлі, забезпечення прозорості бюджету та ощадливості державних витрат. Вважаю, що його економічні переконання, поєднані з глибоким відчуттям морального обов'язку державного діяча перед суспільством, дедалі більше зближували його з ліберальною партією [51, с. 104–108].

Після того, як уряд Абердіна склав свої повноваження у 1855 році, Гладстон вже більше не повернувся до лав консерваторів. Від того часу він уже остаточно став просто на засади лібералізму. Власне, ці погляди визначали його політичну активність протягом наступних десятиліть.

Отже, у 1830–1850-х роках Вільям Гладстон пройшов шлях від релігійно налаштованого консерватора до політика-ліберала, для якого моральність,

служіння суспільству та свобода стали головними засадами політичної діяльності. Внутрішня боротьба між духовним покликанням і прагненням до громадського служіння сформувала його світогляд, а вплив Роберта Піля сприяв переходу від партійної відданості до усвідомлення політики як морального обов'язку. Досвід парламентської роботи, участь у дебатах щодо колоній, церковних і соціальних питань поглибили його переконання у необхідності поєднання віри, свободи й справедливості, що згодом визначило його як одного з провідних реформаторів британського лібералізму.

РОЗДІЛ III. ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВІЛЬЯМА ГЛАДСТОНА ЯК ЛІДЕРА ЛІБЕРАЛЬНОЇ ПАРТІЇ

3.1. Зміст, цілі та суспільно-політичне значення реформ Гладстона

Період активної політичної діяльності Вільяма Гладстона припадав на вікторіанську епоху в історії Великобританії – час правління королеви Вікторії (1837–1901), який характеризувався глибокими політичними та соціально-економічними трансформаціями. Велика Британія в цей період була однією з провідних індустріальних та морських держав, імперією з потужним розвиненим флотом, розгалуженою колоніальною системою та значним впливом на міжнародну політику. Британія утвердилась як стабільна конституційна монархія з провідною роллю парламенту, із сформованою двопартійною системою та розвиненими політичними інститутами, що забезпечували відносну політичну стабільність. Незважаючи на це, швидка індустріалізація та урбанізація поглиблювали внутрішні проблеми, а саме соціальну нерівність, бідність робітників, потребу в реформуванні виборчої та адміністративної систем тощо. Саме це створило підґрунтя для активної реформаторської діяльності ліберальних політиків, зокрема Вільяма Гладстона.

Політична діяльність Вільяма Гладстона як лідера Ліберальної партії стала періодом глибоких перетворень у суспільному та державному житті Великої Британії. Його реформи торкнулися ключових сфер, від виборчої системи та фінансів до освіти й армії, і були спрямовані на модернізацію країни відповідно до потреб часу. Вони відображали прагнення поєднати принципи лібералізму з ефективним державним управлінням і створити більш збалансовану систему політичних та соціальних інститутів Великобританії.

Після падіння кабінету Абердіна у 1855 році, Гладстон залишив свою посаду й тимчасово відійшов від активної політичної діяльності, відмовившись приєднатися до наступних урядів. Проте, вже через чотири роки Вільям знову повернувся до уряду – цього разу в коаліційному кабінеті Пальмерстона, який

очолив новостворену Ліберальну партію, сформовану з об'єднання вігів, прихильників Піля і радикалів. Гладстон знову обійняв посаду канцлера казначейства. Хоча спершу він не позиціонував себе як ліберал, саме в цей період він поступово відходить від консерватизму, перетворюючись на провідного ідеолога та інтелектуального лідера британського лібералізму. Його діяльність у 1860-х роках відзначилася масштабними реформами. Гладстон істотно зменшив мита на сотні товарів, послідовно підтримував політику вільної торгівлі, впорядкував систему державних фінансів і сприяв економічному зростанню. Завдяки своїй чесності, моральним принципам і послідовності він здобув широку популярність серед середнього класу [31, с. 111].

Після смерті Пальмерстона у 1865 році ліберальний уряд очолив Рассел, а Гладстон фактично став його правою рукою, обійнявши посаду лідера Палати громад. Він продовжив реформаторський курс, і головним напрямом його діяльності стала реформа виборчого права. Гладстон виступав за розширення виборчих прав для міських робітників, однак його пропозиції не вдалося провести через парламент.

У 1866 році уряд Рассела зазнав поразки саме через невдалу спробу ухвалити виборчу реформу. Проте вже наступного року консерватори під керівництвом Бенджаміна Дізраелі були змушені самостійно прийняти закон про розширення виборчих прав (Реформа 1867 року), що фактично стало політичною перемогою ідей Гладстона [31, с. 112–115].

На загальних виборах 1868 року, після падіння уряду Дізраелі, Вільям уперше став прем'єр-міністром Великої Британії. Так завершився його тривалий шлях – від молодого торі до лідера Ліберальної партії та реформатора, який суттєво змінив політичний ландшафт країни.

Перебування Вільяма Гладстона на посаді прем'єр-міністра характеризується багатогранним реформаторським курсом, який мав на меті трансформацію політичної системи, розширення демократичного представництва, оптимізацію державного апарату та вихід на нові моделі зовнішньої стратегії. Зміст реформ уряду Гладстона відображає комплексну

програму політичної, економічної та соціальної модернізації британського суспільства другої половини XIX століття, що ґрунтувалася на принципах лібералізму, економічної свободи, обмеженого державного втручання та громадянської відповідальності [18].

Уряд Гладстона 1868 року зазвичай розглядається як найвизначніший реформаторський уряд XIX століття та вершина вікторіанського лібералізму. Основними напрямками реформаторського курсу були:

- завершення переходу до вільної торгівлі через мінімізацію непрямих податків.
- скорочення державних витрат («економія»), особливо після смерті Пальмерстона, який віддавав перевагу військовим видаткам.
- підвищення ефективності державного апарату та усунення марнотратства.
- усунення релігійних суперечностей між англіканцями й нонконформістами, щоб забезпечити стабільність Церкви Англії.
- вирішення конкретних проблем Ірландії з метою припинення заворушень і зміцнення її лояльності до Британської держави [9, с. 58–60].

На думку Гладстона, здійснення цих реформ повинно було забезпечити підтримку народу для головних інститутів держави, гарантувавши довготривалу політичну та соціальну стабільність. Проте, як зазначають історики, він схвалював більшість реформ уряду, але «майже жодна з них не була його власною».

Одним з основних і перших завдань уряду було розширення доступу до освіти на початковому та університетському рівнях. Держава надавала фінансову допомогу для забезпечення початкової освіти з 1833 року, і 1,3 мільйона дітей відвідували школи, що отримували урядову підтримку. Проте сама освіта та більшість коштів надходили від добровільних церковних організацій. Близько одного мільйона дітей відвідували виключно добровільні школи. Проте ще два мільйони дітей залишалися поза системою освіти [5, с. 89–91].

Тому, виходячи з даної проблеми було представлено декілька позицій щодо питання освіти. Проте, Гладстон підтримав тільки одну з них, в якій стверджувалось, що нові школи, фінансовані з податків, не повинні були викладати релігію. Він вважав, що платники податків повинні оплачувати лише світську освіту – це був «міцний і стійкий ґрунт». Краще залишити релігійне навчання церквам, ніж змінювати догмати, намагаючись зробити уроки прийнятними для дітей усіх релігій. Адже головною метою розширення освіти було прищеплення християнської моралі серед міської бідноти, чого неможливо досягти, якщо школи зовсім не викладатимуть релігію [5, с. 93–96].

Вільям завжди був дещо відстороненим від освітньої дискусії. Як пише Морлі: «У новій схемі національної освіти, встановленій у 1870 році, глава уряду радше погоджувався, ніж керував. Його відповідальність полягала у сприянні, а не у авторстві ... його приватний інтерес у громадській освіті не був палким....» [42, с. 234].

Розробку проєкту Закону про освіту доручили Форстеру, одному з найрадикальніших лібералів з провінційного середовища та активному прихильнику цього питання. Він пропонував зберегти систему, що існувала, переважно англіканських добровільних релігійних шкіл і збільшити на половину їх центральні урядові субсидії (що особливо підтримував Гладстон). Але там, де урядові інспектори виявляли, що забезпечення церковних шкіл недостатнє, вони мали створювати місцеві Ради шкіл, які адміністрували б ці школи; члени Рад обиралися б із числа місцевих платників податків [7, с. 987].

Закон був прийнятий у 1870 році та започаткував створення системи державних шкіл, зобов'язав місцеві органи влади організувати навчання для всіх дітей віком від 5 до 13 років. Попри те, що відвідування шкіл ще не було обов'язковим, держава фактично взяла на себе відповідальність за базову освіту населення. Уперше було визнано, що грамотність – не привілей, а право кожного громадянина, і що саме освіта є ключем до участі людини в суспільному житті [7, с. 988].

Закон про освіту 1870 року був, мабуть, найвагомим досягненням першого уряду Гладстона. Сам Гладстон не був ініціатором цього питання, однак через те, що основна частина дискусій зосередилася довкола постаті Форстера, роль Вільяма у цьому процесі часто недооцінюють. Проте, закон чітко відображав його переконання: віру у важливу роль церкви в освіті, прихильність до добровільних ініціатив замість державного втручання та недовіру до примусу.

З точки зору партійної стратегії політика, сутність і реалізація закону була неоднозначною. Це можна пояснити двома основними чинниками:

- закон оголив внутрішні суперечності в ліберальному таборі. Нонконформісти відчували себе зрадженими й частково відвернулися від уряду. Цей епізод нагадав нонконформістам, що Гладстон – не один із них: хоча він підтримував державну світську освіту, водночас залишався прихильником добровільних, переважно англіканських шкіл. Таким чином, у питанні освіти він опинився у конфлікті як із нонконформістським, так і з вігським крилом партії, що сприяло поступовому розпаду ліберальної більшості.

- закон водночас посилив позиції консерватизму. Помірковані англіканці були занепокоєні тим, що статус їхньої церкви став предметом сумнівів, а радикальні нонконформісти – зокрема Чемберлен – почали використовувати ситуацію для вимог відокремлення церкви від держави [7, с. 988–993].

У 1871 році також був прийнятий закон, який торкався університетської освіти. За чинними статутами лише члени англіканської церкви могли отримувати стипендії в Оксфорді та Кембриджі або ж обіймати адміністративні посади. У середині Ліберальної партії було багато прихильників того, що університети, адміністративні і викладацькі посади, повинні бути відкритими для людей будь-якого віросповідання. Гладстон до цього часу відмовлявся підтримувати такий крок, бажаючи зберегти англіканський характер університетів. Проте до 1871 року він зрозумів, що виключення на релігійному підґрунті більше не є допустимим і суперечать ліберальним принципам. У результаті він сам запропонував скасування так званих релігійних тестів (адже,

щоб отримати певну адміністративну посаду (наприклад, член колегії, професор або викладач), необхідно було присягнути на приналежність до Англійської церкви), відкривши викладацькі та адміністративні посади в Оксфорді та Кембриджі для осіб будь-якого віросповідання [15, с. 186–193].

Вагомим здобутком уряду Гладстона було те, що він здійснив модернізацію трьох ключових державних інституцій – армії, державної служби та судової системи. Військовий міністр, Кардвелл, був переконаним прихильником економності та ефективності. Він ініціював низку реформ, спрямованих на модернізацію британських збройних сил, що відповідало новим реаліям і викликам часу.

На його підхід вплинули дві великі війни – Австро-Пруська 1866 року та Франко-Пруська 1870 року, які продемонстрували стрімкий розвиток військової науки і техніки. Гладстон, як людина аналітичного складу розуму, був вражений «механічною та адміністративною досконалістю» пруської армії і доручив Кардвеллу вивчити її організаційні принципи. Для підвищення ефективності військової системи Кардвелл запровадив низку реформ [17, с. 111–114].

Зокрема, 1870 року був прийнятий Закон про Військове міністерство, який оптимізував його роботу, розділивши міністерство на три підрозділи: головнокомандувач (підпорядкований військовому міністру, що формалізувало цивільний контроль над армією); генерал-інспектор; фінансовий секретар. Такий розподіл влади сприяв раціональнішому управлінню армією та підвищував відповідальність військового керівництва перед цивільною владою.

Також того ж року був прийнятий Закон про військову службу. Щоб підвищити чисельність і гнучкість армії, стару систему 12-річної служби замінили на модель «6 років активної служби + 6 років у резерві». Цей принцип запозичили з пруської моделі короткострокового набору з потужним резервним корпусом, який можна було швидко мобілізувати під час великих конфліктів.

Важливим був також Закон про організацію армії 1871 року. Через скорочення терміну активної служби виникла потреба у швидшому наборі

новобранців. Британію поділили на 69 військових округів, кожен із яких мав полкові підрозділи з двох батальйонів: один служив за кордоном, інший – у Великій Британії. Така територіальна організація сприяла залученню більшої кількості добровольців. Чисельність армії зростає з 200 000 до 497 000 осіб. Зокрема, Кардвелл скасував тілесні покарання у мирний час, що гуманізувало службу та відповідало давнім вимогам радикалів [17, с.118].

Важливим було питання виведення військ із самоврядних колоній. Гладстон вважав, що колонії (Австралія, Канада, Нова Зеландія) повинні самостійно піклуватися про власну оборону. Це дозволило звільнити 26 000 британських солдатів для інших завдань, хоча колоністи різко критикували такий крок.

До моменту реформ Кардвелла у британській армії існувала традиційна система купівлі офіцерських посад, за якою військовослужбовці могли придбати свій чин, а після виходу у відставку – продати його наступникові. Наприклад, звання підполковника коштувало від 4 500 фунтів. Очевидно, що така практика означала, що просування по службі залежало не від здібностей, а від статків, і, як наслідок, управління армією залишалося в руках спадкової аристократії [17, с. 120–121].

У межах Закону про організацію армії Кардвелл запропонував ліквідувати цю систему й запровадити принцип просування за заслугами. Ця пропозиція викликала рішучий опір серед офіцерського корпусу та ширших аристократичних кіл. Хоча законопроект було схвалено Палатою громад, Палата лордів заблокувала його ухвалення. Це рішення глибоко обурило Гладстона, який сприйняв його як чергове підтвердження егоїзму й обмеженості поглядів аристократії. Він визнавав важливу роль аристократії в житті країни, але вважав, що для збереження свого становища вона повинна перейняти чесноти середнього класу – ефективність і продуктивність [20, с. 920].

Система купівлі офіцерських звань, на його думку, повністю суперечила цим принципам. У промові в Грінвічі він заявив: «Коли ми виступили проти купівлі чинів у армії, ми чудово усвідомлювали, що атакуємо класовий інтерес у

його найулюбленішому та найміцнішому бастіоні». Реакція Гладстона була рішучою і безкомпромісною, він переконав королеву використати королівську прерогативу та видати Королівський указ, який скасовував її санкцію на купівлю офіцерських чинів. Однак, попри критику, мета була досягнута. Лорди поспіхом ухвалили початковий законопроект [20, с. 921–923].

Таким чином, Кардвелл, за активної підтримки Гладстона, досяг успіху у реформуванні армії, зокрема, на думку істориків, це було «найвидатніше адміністративне досягнення великого уряду Гладстона». Реформи хоч і стали вагомими кроками до модернізації армії, були менш масштабними, ніж прагнули сам Кардвелл і прем'єр.

Крім того, Вільям хотів відкрити доступ до всіх посад у державній службі через систему відкритих конкурсних іспитів, щоб забезпечити просування на службі через заслуги. Цю ідею він почав реалізовувати ще у 1854 році, перебуваючи на посаді канцлера казначейства, разом із реформами Норткота-Тревельяна, які започаткували перехід до професійної бюрократії.

Втім, ініціатива зупинилася після падіння уряду Абердіна, а в наступні роки її реалізацію стримувала домінуюча постать Пальмерстона, який не підтримував схожі «модерністські» заходи. Тепер, перебуваючи на посаді прем'єр-міністра, Гладстон відчував, що настав слушний момент, аби повернутися до цієї реформи [23].

Його активно підтримував канцлер казначейства Лоу, однак опір в уряді все ж мав місце – зокрема, з боку Кларендона, який очолював Міністерство закордонних справ і стверджував, що дипломатичні стосунки повинні залишатися прерогативою людей аристократичного походження.

У результаті компромісу Гладстон погодився відкрити всі посади у внутрішній державній службі для конкурсного відбору, але звільнив від цього правила дипломатичну та закордонну службу. Варто зазначити, що сам Гладстон розглядав цю реформу як поміркований, навіть консервативний крок. Він вважав, що вищі класи й надалі домінуватимуть у державній службі завдяки

своїй кращій освіті, проте тепер – на основі заслуг, а не протекціонізму чи родинних зв'язків [23].

У 1873 р. була запроваджена судова реформа, яка мала на меті раціоналізувати та підвищити ефективність судової системи. До цього часу британське право розвивалося фрагментарно, ще з середньовічних часів, унаслідок чого існувало сім великих незалежних судів, кожен із власними процедурами. Це робило судочинство повільним, громіздким і надзвичайно дорогим. Акт про судоустрій 1873 року створив єдиний Верховний суд правосуддя, що складався з двох основних відділів: високого суду, який об'єднав попередні незалежні суди як підрозділи; та апеляційного суду, який мав замінити Палату лордів як найвищу апеляційну інстанцію.

Закон суттєво спростив судову процедуру й став важливим кроком до централізації правосуддя. У цілому він не викликав значних суперечок, за винятком пункту, який позбавляв Палату лордів права розглядати апеляції. Це положення відновив уряд Дізраелі у 1876 році [29, с. 238–243].

Доволі важливою була також виборча реформа 1872 року. Однією з давніх вимог радикалів було запровадження таємного голосування, оскільки лише воно, на їхню думку, могло гарантувати свободу вибору виборців, й захистити їх від тиску та підкупу. Однак Гладстон тривалий час не підтримував ідею таємного голосування. Ще у 1867 році він заявляв про відданість «старому англійському принципу, згідно з яким усі громадські обов'язки та функції мають здійснюватися відкрито». У своєму першому виступі як прем'єр-міністра – у Грінвічі, у грудні 1868 року – він визнав: «Я завжди голосував за відкрите голосування», додавши водночас, що головне завдання будь-якої виборчої системи – забезпечити свободу від залякування. Таємне голосування, на його думку, створювало ілюзію влади без відповідальності [30, с. 308–312].

Попри це, більшість Ліберальної партії підтримала реформу, у передвиборчих програмах 1868 року 151 кандидат виступав за її ухвалення. З огляду на внутрішні розбіжності в партії через ірландське земельне питання та

освітню реформу, Гладстон побачив у цьому питанні можливість для об'єднання лібералів. Декілька чинників посилили аргументи на користь зміни позиції:

1. Закон 1867 року суттєво розширив виборче право, в тому ж числі його отримали і економічно залежні громадяни, які були вразливішими до тиску й підкупу.

2. Раніше, коли виборців було небагато, вважалось, що вони голосують від імені всієї нації, а тому суспільство мало право спостерігати за їхньою поведінкою та впливати на неї. Проте розширення виборчого права зробило цей аргумент майже безпідставним.

Білль про таємне голосування було вперше внесено до парламенту у 1870 році й він успішно пройшов через Палату громад, хоча сам Гладстон у своєму щоденнику визнавав, що голосував за нього «із певним жалем» [30, с. 315].

Проте Палата лордів відхилила документ більшістю голосів – 97 проти 46, причому багато вігів утрималися від голосування, а лорд Джон Рассел навіть відверто виступив проти. У 1872 році Форстер знову вніс цей законопроект. Цього разу спротив лордів було подолано завдяки політичній наполегливості прем'єра: Гладстон назвав документ «Народним біллем» і пригрозив розпустити парламент і призначити нові вибори, якщо верхня палата продовжить блокувати ініціативу. Віги неохоче погодились, і закон був ухвалений [30, с. 317].

Цей акт став останнім великим законодавчим досягненням уряду Гладстона і справді суттєво зменшив рівень корупції та залякувань під час виборів. Однак його наслідки були неоднозначними:

- виборчі зловживання не зникли повністю, і під час свого другого прем'єрства Гладстон повернувся до цієї теми, ухваливши Закон про корупційні практики 1883 року;

- власники землі та роботодавці сприйняли нововведення з обуренням, адже втратили можливість контролювати, як голосують їхні орендарі чи працівники.

Важливою складовою підтримки лібералів на виборах 1868 року стали профспілки нового типу, які представляли висококваліфікованих робітників у

таких галузях, як машинобудування, текстильна та скляна промисловість. Саме такі спілки стали рушійною силою зростання робітничого руху у цей період. У 1868 році відбулося перше засідання Конгресу тред-юніонів – органу, який об'єднав різні профспілки для спільної дії. Основною вимогою до ліберального уряду було визнати профспілки юридично, щоб вони могли захищати власні кошти й законно представляти інтереси своїх членів [30, с. 320].

Беручи до уваги зростаючий вплив робітничого електорату та роль профспілок у підтримці Ліберальної партії, уряд був змушений узятися за врегулювання правового статусу профспілок. Втім, ставлення Гладстона до цього питання було складним і суперечливим. Хоча він визнавав моральність і порядність більшості профспілкових лідерів, сам не виявляв особливого інтересу до соціально-трудова питань, вважаючи, що відносини між робітниками й роботодавцями мають розвиватися без надмірного державного втручання [23].

У результаті 1871 року було внесено два законопроекти: закон про профспілки – визнавав профспілки законними організаціями, надавав їм правовий захист коштів і імунітет від переслідувань за «обмеження торгівлі». Цей закон був позитивно сприйнятий лідерами робітників, хоча заможні кола були стривожені сплеском страйкової активності, що спостерігалася після його ухвалення. Другий – закон про кримінальне право, який забороняв будь-які форми залякування у трудових конфліктах і оголошував заборону на пікетування. Профспілки різко виступили проти цього положення, вважаючи, що воно позбавляє страйки реальної сили.

У листопаді 1873 року було погоджено основні принципи нового білля, однак раптове рішення Гладстона про проведення дострокових виборів у січні 1874 року не дало йому змоги внести законопроект до парламенту. Під час виборчої кампанії уряд не висловився чітко щодо своїх планів у сфері трудового законодавства, що призвело до втрати частини робітничої підтримки. Деякі профспілки навіть співпрацювали з торі, або висували власних кандидатів. Дізраелі скористався цією можливістю: вже у 1875 році він ухвалив трудові

закони, які втілили більшість вимог профспілок, перехопивши ініціативу у соціальной політиці [49, с. 12–14].

Окрім профспілкового законодавства, уряд Гладстона провів низку інших реформ у сфері праці та соціального забезпечення, які історики часто залишають поза увагою. Наприклад:

– закон про фабрики та майстерні 1870 року – посилив державний контроль за умовами праці у промисловості, зокрема щодо безпеки, робочого часу та санітарних стандартів;

– закон про вугільні шахти – запровадив детальні правила експлуатації шахт, умови праці, вимоги до кваліфікації наглядачів і визначив мінімальний вік працівників, дозволених до роботи;

– закон про банківські свята, ініційований християнським соціалістом сером Джоном Лаббоком, установив чотири щорічні офіційні вихідні дні, що мало важливе соціальне значення для робітників [45, с. 26].

Також було здійснено значні кроки у напрямку розширення прав жінок. Закон про власність заміжніх жінок вперше надав жінкам право володіти майном на власне ім'я. У 1869 році незаміжнім жінкам-платникам податків було надано право голосу на муніципальних виборах, а у 1870 році – право голосувати за членів шкільних рад.

Щодо фінансової політики, то, незважаючи на невдалу політику канцлера казначейства Лоу, уряд Гладстона все ж досяг помітних результатів. Попри зростання витрат на освіту та загальний рівень цін, державні видатки залишалися стабільними між 1868 і 1874 роками. Витрати на оборону істотно скоротилися у перші роки правління, і хоча згодом знову трохи зросли, до 1873 року вони були нижчими, ніж у 1868-му. Завдяки жорсткому контролю за витратами загальний рівень оподаткування залишався відносно незмінним, і в умовах зростаючої економіки це означало зменшення частки податків у доходах громадян. Це, в свою чергу, дало змогу скоротити прибутковий податок удвічі [44, с. 203].

Однак економічна політика уряду мала й слабкі сторони: невдалий вибір канцлера; одержимість економією, яка дедалі менше знаходила відгук у

виборців; зменшення державних витрат в абсолютному вимірі так і не вдалось. Сам факт, що Гладстону доводилося докладати стільки сил лише для утримання їх на стабільному рівні, свідчив про загальну тенденцію до зростання державних витрат. Його кампанія за скасування прибуткового податку була політично невдалою. Вона викликала невдоволення серед впливових членів партії, особливо серед вігів, які вважали, що податок треба зберегти, побоюючись, що інакше доведеться підвищувати податки на власність, щоб компенсувати втрати бюджету [44, с. 210].

1880 року Вільям Гладстон вдруге став прем'єр-міністром Великобританії. І порівняно з першим прем'єрством, цього разу у нього був відсутній чіткий напрямок внутрішньої політики. Здебільшого він зосереджувався на зовнішньополітичному курсі та питанні Ірландії. Хоча на ранніх етапах міністерства були прийняті деякі внутрішні реформи, такі як Закон про диких тварин (1880), що дозволяв орендарям вбивати тварин, які могли нашкодити їх землям (таких як зайців), і Закон про власність заміжніх жінок (1882), що надавав заміжнім жінкам право власності та розпорядження майном у власному домі. Проте, реформаторський імпульс швидко згас [42, с. 66–70].

Фіскальна політика була однією з тих сфер, де Гладстон прагнув утвердити жорсткі принципи. Значення цього було підтверджене його рішенням об'єднати у 1882 році посади прем'єр-міністра та канцлера скарбниці. Витрати на збройні сили зросли на 2 млн фунтів на рік, а адміністративні витрати уряду – на 4,25 млн. Гладстон критикував ці витрати, залишаючись прихильником мінімальної держави. Хоч він і визнавав уповільнення торгівлі, проте вважав, що уряд не повинен відігравати спеціальної ролі у стимулюванні економічного зростання, окрім забезпечення вільного функціонування ринків [48, с. 98–105].

Головною турботою Гладстона було стримати небезпечну тенденцію до зростання урядових витрат. Спочатку він досягнув певного успіху: його перший бюджет 1880 року вважався тріумфом, «позначеним сміливістю кількох днів». Загальні витрати за рік було скорочено на 11 млн фунтів, а податок на прибуток підвищено з 5 до 6 пенсів на фунт, що дозволило перетворити дефіцит

попереднього року на профіцит і випередити торі, скасувавши податок на сільськогосподарські культури та замінивши його на податок на буряк – реформу, яку фермери давно вимагали, а консерватори не виконали [42, с. 80–85].

Гладстон пропонував створити Міністерство фінансів для контролю за витратами відомств та Комітету з витрат у Палаті громад для перевірки рахунків. Жодна з цих ідей не була реалізована, частково через те, що такі реформи послаблювали б владу виконавчої гілки.

Важливою була парламентська реформа, що розглядалася як єдиний великий шанс, який міг «виправдати обіцянку більшості 1880 року та стерти для багатьох лібералів розчарування і невдачі уряду». Однак уряд не відразу взявся за це питання, оскільки ухвалення закону про виборче право одразу спричинило б очікування нових виборів за новими правилами, що означало б завершення адміністрації. Натомість довелося обмежитися Законом про боротьбу з корупційними практиками 1883 року, який робив незаконним підкуп виборців і встановлював обмеження на витрати кампаній. Лише після цього Кабінет розпочав розгляд реформи виборчого права з метою підготувати законопроект у 1884 році. Реформа виборчого права завжди була проблематичною, оскільки парламент, обраний за однією системою, мав будувати нову. Ключовим питанням був перерозподіл виборчих округів від існуючих до нових [47].

Гладстон представив Третій законопроект про реформу виборчого права до Палати громад 28 лютого 1884 року. Він пропонував поширити право голосу платників податків на всі округи. Законопроект мав би збільшити виборчий корпус з 3 до 5 мільйонів – найбільше одноразове збільшення у XIX столітті. Гладстон стверджував, що законопроект виконує його парламентську місію та зміцнює націю шляхом збільшення числа громадян із правом голосу. Проте, палата лордів відхилила законопроект у липні 1884 року з 205 голосами проти 146. У відповідь на відхилення Вільям Гладстон висловився, що «настав час замислитися над необхідністю органічної зміни в конституції». В свою чергу, королева Вікторія була роздратована погрозами Вільяма щодо конституційних

змін і порадила йому виявляти більшу стриманість. Вона також вважала, що саме лорди, а не Палата громад, краще відображають «справжні почуття країни». У відповідь Гладстон наголосив, що за останні півстоліття кожна ліберальна законодавча ініціатива зрештою була реалізована – і реформа виборчого права не стане винятком. Ці заяви лише посилили невдоволення королеви Вікторії [53, с. 194–199].

Тому, вони повинні були дійти до компромісу, Гладстон пішов на поступки і за досягнутими домовленостями ліберали погодилися підтримати Закон про перерозподіл виборчих округів. Він передбачав ліквідацію округів із менш ніж 15 000 виборців, об'єднання дрібних міських округів із сусідніми та перехід більшості округів на систему одномандатних. Для лібералів це означало, що вони більше не могли одночасно висувати кандидатів від вігів і радикалів у тих самих містах. Тепер місто міг представляти лише один кандидат – найчастіше радикал, тоді як передмістя дедалі частіше підтримували консерваторів [12, с. 251].

Попри розчарування, Гладстон погодився на компроміс, розраховуючи, що розширення виборчого права серед сільських робітників зіграє на користь лібералам. Закон про виборчу реформу 1884 року збільшив кількість виборців приблизно на два мільйони, тепер право голосу мали близько 60% дорослих чоловіків. Акт про перерозподіл 1885 року ліквідував 170 дрібних міських округів і створив 182 нових. Вперше кількість сільських округів перевищила кількість міських, а великі міста отримали справедливе представництво.

Вже в період третього та четвертого прем'єрства Вільям Гладстон був більше зосереджений на реформуванні Ірландії, надання їй самоврядування тощо. Внутрішньополітична реформаторська діяльність була не такою активною. Представники ліберальної партії були обурені цим, тому намагались самостійно просувати радикальні реформи, а Гладстон ставився до них без особливого ентузіазму [15, с. 273].

На наш погляд, реформаторський курс урядів Вільяма Гладстона мав багато як позитивних, так і негативних аспектів.

З позитивного можна виокремити:

- демократизацію політичної системи – розширення виборчого права, запровадження таємного голосування, реформування виборчої системи;
- дотримання у фінансовій політиці принципів «надійної фінансової політики» і «низького оподаткування», що забезпечило стабільність державних фінансів і зниження податкового тиску;
- модернізацію держави завдяки соціально-адміністративним реформам;
- трансформацію ліберальної партії в масову політичну силу, що сприяло розвитку партійної демократії.

З негативних виділимо наступні:

- політика економії та збалансованого бюджету обмежувала можливість глибших соціальних змін;
- деякі реформи мали слабкий практичний ефект через опір системи та соціальні суперечності;
- морально–релігійний характер політики створював ризик ідеалізованого підходу до реальних соціальних проблем;
- в період останніх своїх кабінетів Гладстон був більш зосереджений тільки на питанні Ірландії.

Отже, реформи Вільяма Гладстона як лідера Ліберальної партії охопили широкий спектр політичної діяльності, мали значний вплив на розвиток британської політичної системи й державності у другій половині XIX століття. Можемо констатувати, що реформи діяча сприяли суттєвим зрушенням у політичній системі, державному управлінні та партійній структурі. Однак вони не були вирішенням всіх проблем того часу, зокрема, у багатьох аспектах їх впровадження було обмеженим, і результати не завжди відповідали амбітним цілям.

3.2. Позиція Вільяма Гладстона щодо Ірландського питання та спроби врегулювання конфлікту

Ірландія впродовж тривалого часу розглядалася британцями як «проблема, яку необхідно вирішити». Конфлікт між ірландцями та Великобританією має глибоке історичне коріння – він сягає XVII століття, коли була запроваджена політика експропріації земель королем Яковом I в Ольстері у 1608 році, а згодом підтримана його сином Карлом I та Олівером Кромвелем у період республіканського правління. Це спричинило глибоку ворожнечу. Ірландських католиків фактично змусили виступити проти привілейованої протестантської меншини. Відтоді відносини між Ірландією та Британією залишалися напруженими, адже для ірландців втрата земель становила найбільшу загрозу їх існуванню [14, с. 55–56].

Попри наявність власного парламенту в Дубліні, після ухвалення Акту про унію 1801 року, Ірландія була змушена увійти до складу англійського парламенту у підпорядкованому становищі. Позбавлення законодавчої автономії та голод 1840-х років призвели до зростання невдоволення ірландців. Ці події змусили Вільяма Гладстона серйозно замислитися над «ірландським питанням» – проблемою взаємин між Лондоном та Дубліном. Його виборче гасло на парламентських виборах 1868 року – «Справедливість для Ірландії» – стало символом прагнення до реформ [10].

Ірландське населення, в свою чергу, висувало три основні групи претензій – політичні, економічні та релігійні.

- Політичні: байдужість і апатія британських чиновників до ірландських труднощів сприяли формуванню серед ірландців почуття відчуження. Англіїців дедалі частіше сприймали як чужинців і поневолювачів. Зростала переконаність, що Ірландія не зможе розвиватися доти, доки не отримає право самостійно управляти власними справами.

- Економічні: переважна більшість ірландців жила у злиднях через відсутність промисловості та складне становище в аграрному секторі. До 1800 року Ірландія мала розвинену лляну промисловість, однак після ухвалення Акту про унію 1801 року, який установив вільну торгівлю між Англією та Ірландією, національна промисловість занепала через конкуренцію з англійськими

товарами. Безробіття різко зросло, і населення було змушене повністю перейти до сільського господарства. Більшість землі належала протестантським землевласникам, які проживали в Англії, а управління маєтками залишали своїм довіреним особам. Із зростанням населення попит на землю підвищувався, що призвело до подрібнення наділів. Ірландські орендарі залежали від врожаю картоплі та сплачували високі орендні платежі. Нездатність сплачувати ренту призводила до масових виселень. У результаті між 1860 і 1870 роками багато селян приєдналося до таємних товариств протесту [14, с. 60].

- Релігійні: офіційною церквою в Ірландії була протестантська Англійська церква, тоді як абсолютна більшість ірландців були римо-католиками. Католики вважали несправедливим, що вони змушені сплачувати десятину на користь протестантської церкви, яка не піклувалася про їхні духовні потреби. До того ж вони мали фінансово підтримувати власну католицьку церкву.

Глибока зацікавленість Вільяма Гладстона в ірландському питанні спонукала його здійснити низку важливих заходів, спрямованих на поліпшення становища країни. Тому, першим великим кроком прем'єр-міністра стала ініціатива з реформування Ірландської церкви. Його увага до цього питання ґрунтувалася на глибоких релігійних переконаннях, згідно з якими кожна людина має право на свободу совісті та справедливе ставлення. На його думку, ірландці були позбавлені цих основоположних прав [26, с. 731–733].

У січні 1869 року Гладстон надіслав королеві Вікторії меморандум, у якому виклав принципи своєї політики: «Лише зараз, після тривалого, болісного процесу ми дійшли висновку, що Ірландію слід розглядати як вільну країну, якою необхідно управляти відповідно до волі більшості її населення...» [35, с. 401].

1 березня 1869 року Гладстон представив законопроект про Ірландську церкву у Палаті громад. Відповідно до нового закону протестантська церква Ірландії втратила статус державної установи, а римо-католики більше не зобов'язані були сплачувати десятину. Унаслідок цього доходи протестантської церкви скоротилися наполовину [54, с. 366].

Маючи більшість у парламенті, Вільям домогся ухвалення законопроекту під час третього читання 31 травня, незважаючи на опір Палати лордів. Остаточне вирішення конфлікту стало можливим лише після особистого втручання королеви Вікторії, яка сприяла компромісу. У липні 1869 року лорди були змушені прийняти закон. Основні його положення передбачали скасування державного статусу церкви, позбавлення її майнових привілеїв, виплату компенсацій та регулювання питань власності на землю. Хоча закон істотно послабив позиції протестантської верхівки, він не задовольнив католицьке населення, адже скасування привілеїв англіканської церкви не усунуло самої системи десятин, а лише передало їх до державної скарбниці [26, с. 735].

Ще однією важливою реформою була – земельна, яка ще перед парламентськими виборами 1868 року була включена до програми Гладстона щодо Ірландії. На той час земля в країні перебувала під контролем протестантських лендлордів, які стягували з орендарів високі ренти та без вагань виселяли їх у разі несплати.

З метою врегулювання цього конфлікту Гладстон прагнув створити законодавчу базу, яка б регулювала відносини між орендодавцями та орендарями, – Ірландський земельний акт. Для підготовки реформи він ретельно вивчав соціально–економічні умови Ірландії, намагаючись глибше зрозуміти природу земельних відносин. Однак більшість членів уряду не підтримала його ініціативу, оскільки виступала проти будь-яких змін, що могли обмежити права землевласників. Єдиним урядовцем, який поділяв погляди Гладстона, був державний секретар у справах Ірландії – Чічестер Фортеск'ю [27, с. 170–176].

15 лютого 1870 року Гладстон прийняв Перший Ірландський земельний акт. Закон мав дві основні цілі: забезпечити правовий захист традиційної системи оренди («Ulster Custom» тобто «ольстерського звичаю» – орендарям надалось право на безпеку володіння землею та компенсації у випадку вкладення в неї); та надати орендарям у всій Ірландії компенсацію у разі безпідставного виселення з земель. Розмір компенсації залежав від вартості орендованої ділянки й обчислювався в межах від однієї до семи річних рент. Орендар, виселений за

несплату орендної плати, не мав права на компенсацію, за винятком випадків, коли вартість оренди не перевищувала 25 фунтів – тоді рішення міг ухвалити суд. Закон також не передбачав компенсацій орендарям, які мали довгострокові (понад 31 рік) і не поновлені договори [27, с. 180].

Попри великі надії Гладстона на розв'язання земельної проблеми, закон не досягнув очікуваного ефекту. Для того, щоб скористатися перевагами «ольстерського звичаю», орендар мав довести, що його угіддя підпадали під дію цього звичаю. Водночас лендлорди продовжували підвищувати орендну плату, залишаючи селян без реального захисту від заборгованості та виселення.

Щодо викупу землі, то більшість землевласників категорично відмовлялися продавати свої наділи, тому лише незначна кількість селян змогла скористатися можливістю придбати землю. У результаті закон лише посилив напруженість у сільській місцевості, що призвело до зростання насильства.

Найголовнішою вимогою селян залишалася гарантована оренда – захист від довільного виселення. Під тиском суспільних заворушень Гладстон був змушений вдатися до старої репресивної політики, ухваливши Акт про примус 1871 року, який надавав поліції розширені повноваження для арештів підозрюваних у заворушеннях [26, с. 735–736].

Третім важливим кроком Гладстона під час його першого прем'єрства став Закон про Ірландські університети 1873 року. Його метою було створення університету для римо-католиків, які до того часу фактично не мали доступу до вищої освіти. Гладстон планував об'єднати Триніті-коледж у Дубліні та Королівські коледжі в єдину національну освітню установу. Однак законопроект зіткнувся з гострою опозицією. Протестанти рішуче виступали проти ідеї державного університету, а католики не погоджувалися з його світським характером. У результаті 35 лібералів проголосували проти законопроекту, і він був відхилений. Попри значні зусилля, Гладстону не вдалося досягти поставленої мети. Його три основні реформи – церковна, земельна та освітня – замість умиротворення Ірландії лише посилили національний протест. Саме в

цей період виник рух за самоуправління, що вимагав політичної автономії Ірландії [26, с. 737–740]. Відомо, що в історії він отримав назву рух за гомруль.

Під час загальних виборів у квітні 1874 року ліберали втратили значну кількість місць у парламенті через успіх нової партії, прихильників самоуправління. Консерватори отримали 350 місць проти 245 у лібералів і 57 у ірландських націоналістів. Такий результат став можливим завдяки Акту про таємне голосування 1872 року, який дозволив ірландським орендарям голосувати без страху перед своїми землевласниками.

Консерватори, які не були при владі з часу падіння уряду Піля у 1846 році, тепер об'єдналися під проводом прем'єр-міністра Бенджаміна Дізраелі. На відміну від Гладстона, Дізраелі розглядав Ірландію як «проблемну власність» і «у глибині душі не відчував жодного співчуття до ірландців». За час його правління виселення з земель тривали, досягнувши 2 110 випадків у 1880 році, а дешеве американське зерно призводило до падіння місцевих цін, поглиблюючи злидні орендарів [11].

У відповідь на погіршення ситуації 21 жовтня 1879 року було засновано Ірландську національну земельну лігу, президентом якої став Чарльз Стюарт Парнелл. Організація тісно співпрацювала з рухом за самоуправління, висувуючи вимоги, відомі як «три F» (three Fs): fair rent – справедлива орендна плата; fixity of tenure – стабільність оренди, тобто захист від виселення; freedom of sale – право орендаря продати свої права на землю.

До 1880 року, поглинутий зовнішньою політикою, Дізраелі так і не зміг розв'язати ірландське питання. Під час квітневих виборів перемогу знову здобули ліберали, і Гладстон вдруге став прем'єр-міністром. Земельна реформа залишалася головним елементом його програми. Цього разу він вважав, що його першим завданням було прийняти закон, який би захистив ірландських орендарів від виселення. Тому для початку було призначено комісію для розслідування Земельного закону 1870 року [26, с. 740].

Відповідно до рекомендацій, викладених у звіті комісії, у квітні 1881 року було прийнято Другий земельний акт. Він надав ірландським орендарям того, що

вимагала Земельна ліга – справедлива орендна плата, стабільність користування, свобода продажу права оренди. Акт також заснував земельні суди, уповноважені встановлювати «судову орендну плату», яка мала діяти протягом п'ятнадцяти років і погоджувалася між землевласниками та орендарями [26, с. 741].

Сплачуючи орендну плату, орендар отримував гарантію збереження права користування землею та міг, за власним бажанням, продати своє право оренди. Закон фактично запровадив подвійне володіння землею, перетворивши землевласників на отримувачів орендної плати. Така тривала гарантія оренди спонукала багатьох землевласників продавати частину своїх маєтків.

Гладстон був глибоко розчарований, адже сподівався, що Другий земельний акт принесе очікувані результати. Натомість його схвально сприйняли лише в Ольстері, де більшість населення становили протестанти і не існувало глибокої ворожнечі до британського уряду. В інших частинах Ірландії, навпаки, невдоволення орендарів посилювалося, особливо через репресивну політику примусу, спрямовану проти учасників заворушень [29, с. 301–303].

Чарльз Стюарт Парнелл, який був палким прихильником руху за самоуправління, опинився у складному становищі. Він не міг повністю схвалити акт, але й не міг відкрито відкинути його. Тому Парнелл заявив, що закон не задовольняє потреб ірландських орендарів, оскільки виключає орендарів із довгостроковими договорами з-під дії його пільг.

Оскільки виселення та насильство не припинялися, Гладстон був змушений заарештувати керівників Земельної ліги, серед яких і Парнелла. Саме перебуваючи у в'язниці, Парнелл написав «Маніфест проти сплати ренти», який фактично зробив діяльність Ліги незаконною [29, с. 305].

Усвідомивши, що лише Парнелл міг припинити насильство, Гладстон вирішив піти на компроміс. У квітні 1882 року між ними було укладено так звану Кілмейнхемську угоду, згідно з якою Парнелл погоджувався «щиро співпрацювати з Ліберальною партією» в обмін на ухвалення Акту про заборгованість, що мав звільнити орендарів від сплати накопичених боргів за оренду, утворених під час кампанії. Проте вже через кілька днів після звільнення

Парнелла група радикальних ірландців створила таємну організацію – «Непереможні», члени якої скоїли політичне вбивство лорда Фредеріка Кавендіша, нового державного секретаря у справах Ірландії, та його заступника Томаса Берка. За цим злочином були й інші акти насильства.

Ці події змусили Гладстона прийняти черговий надзвичайний Акт Примусу, що дозволяв арештовувати членів організації «Непереможні». Через рік після цього, коли головних винуватців було засуджено, в країні нарешті настало відносно затишшя [18].

Гладстон зрозумів, що Другий земельний акт 1881 року не розв'язав проблем ірландських орендарів. У 1884 році він ухвалив Акт про виборче право, який поширювався також на Ірландію. Це був перший закон, що охоплював усю територію Сполученого Королівства. Відповідно до нього, право голосу надавалося власникам та наймачам житла, які сплачували щорічну орендну плату не менше ніж 10 фунтів. Також отримували виборчі права власники або орендарі земель, чия ділянка оцінювалася у 10 фунтів на рік [18].

Розширення виборчого корпусу зробило голоси ірландських виборців надзвичайно важливими. І консерватори, і ліберали намагалися заручитися підтримкою Парнелла. Проте він усвідомлював, що лорду Солсбері, лідеру консерваторів, не можна довіряти у питанні самоуправління Ірландії. Тому під час виборів листопада 1885 року Парнелл підтримав лібералів.

У січні 1886 року Гладстон утретє став прем'єр-міністром, і ірландське питання знову стало центральною проблемою його політики. Тоді він заявив, що має «з'ясувати, чи можливо задовольнити прагнення до створення законодавчого органу, який би проводив засідання у Дубліні й займався ірландськими, а не імперськими справами» [25, с. 630].

8 квітня 1886 року Вільям виголосив промову, в якій було представлено проєкт Гомруля (Білль про самоуправління Ірландії). Нині цей законопроєкт часто розглядають як компромісний, обмежений крок, однак навіть тодішній канцлер казначейства сер Вільям Гаркурт, побачивши його перший варіант, зауважив, що він «доводить Гладстона до стану божевілля». Незалежно від

політичних позицій, усі визнавали, що це був сміливий і доленосний крок – на краще, чи на гірше.

Білль про самоврядування Ірландії 1886 року передбачав створення автономного ірландського парламенту в межах політичної єдності Сполученого Королівства. Основною метою було обмеження можливих зловживань більшості щодо меншин шляхом інституційного врівноваження владних повноважень. Передбачалося формування двопалатного парламенту. Перша палата мала складатися з 28 представницьких перів (представляли інтереси спадкової шляхти та вищого духовенства) і 75 виборних членів, які обиралися від визначених округів за майновим цензом – володіння або оренда нерухомості вартістю не менше 25 фунтів на рік. Кандидати до цієї палати мали відповідати додатковим кваліфікаційним вимогам: володіти майном із річним доходом щонайменше 200 фунтів або капіталом у розмірі не менше 4 000 фунтів [25, с. 633–637].

Друга палата мала налічувати 206 представників, обраних за чинною системою представництва графств і міст. Обидві палати засідали спільно, але кожна мала право вимагати окремого голосування, що дозволяло одній палаті тимчасово блокувати рішення іншої на термін до трьох років або до розпуску парламенту. Посада віце-короля (лорд-лейтенанта) Ірландії зберігалася, однак він мав залишатися позапартійною особою. При ньому створювалася Таємна рада, у межах якої формувався виконавчий орган, подібний до британського кабінету міністрів. Цей орган був підзвітний ірландському парламенту. У разі виникнення сумнівів щодо компетенції парламенту віце-король міг передати питання до судового комітету Таємної ради в Лондоні; те саме право мали державний секретар Англії чи будь-яка заінтересована сторона у справі [25, с. 638–641].

Судді ірландської юстиції мали б такий самий статус, як і судді в Англії, призначалися за поданням ірландського уряду, перебували на посаді довічно «за умови належної поведінки» й могли бути усунені лише спільною постановою обох палат.

Проект самоврядування супроводжувався планом врегулювання земельного питання. Ірландський державний орган мав скуповувати маєтки землевласників на умовах, передбачених актом, і передавати їх орендарям у власність (крім перенаселених районів, де власником залишалася держава). Проте Гомруль зазнав поразки з низки політичних, ідеологічних і суспільних причин. Передусім вирішальним чинником став розкол усередині самої Ліберальної партії. Хоча Гладстон мав підтримку більшості своїх прибічників, все ж частина лібералів, зокрема Джозеф Чемберлен і лорд Гартінгтон, категорично не погоджувалися з ідеєю ірландського самоврядування. Вони вважали, що надання Ірландії власного парламенту неминуче призведе до розпаду Сполученого Королівства, а також створить прецедент для вимог автономії з боку інших частин імперії. Розкол партії позбавив Гладстона стабільної більшості в парламенті, що стало першою і, мабуть, головною причиною провалу законопроєкту [23].

Не менш значним був опір з боку консервативної партії та великої частини британського суспільства. У громадській думці переважали побоювання, що Ірландія, отримавши власний уряд, стане осередком антибританських настроїв і потенційно загрожуватиме безпеці імперії.

Вагому роль відіграв і релігійний фактор. Протестантське населення Північної Ірландії, особливо в Ольстері, рішуче виступило проти підпорядкування католицькій більшості. Своє значення мали й економічні міркування. Противники законопроєкту сумнівалися, що новий ірландський уряд зможе впоратися з управлінням фінансами та забезпечити стабільні податкові надходження. Ірландія вважалася економічно слабшою частиною Сполученого Королівства, і тому існували побоювання, що її автономія створить додатковий фінансовий тягар для Британії [37].

Тому, після парламентських дебатів, Білль про Гомруль було відхилено Палатою громад 8 червня 1886 року – 343 голосами проти 313. Невдовзі Гладстон розпустив парламент і призначив дострокові вибори, на яких перемогли консерватори у союзі з ліберальними юніоністами.

Просуваючи ідею Гомрулю, Вільям заплатив високу ціну – він розколов власну партію. Хоча білль зазнав поразки, він все одно став підґрунтям для подальших законопроектів 1893 і 1912 років.

У серпні 1892 року Вільям Гладстон вчетверте став прем'єр-міністром і його уряд проіснував трохи більше року. За цей короткий період Вільям зумів зосередити діяльність кабінету навколо кількох ключових питань: реформи місцевого самоврядування, скасування державної підтримки валлійської англіканської церкви, а насамперед – нового законопроекту про самоврядування Ірландії. Саме останній став центральною подією його четвертого прем'єрства і, без перебільшення, кульмінацією всієї його політичної кар'єри [31, с. 130–138].

Попри значне погіршення зору й часткову втрату слуху, Гладстон працював із колишньою енергією. Його виступи в парламенті вражали точністю, гнучкістю мислення та здатністю утримувати увагу навіть у дріб'язкових деталях. Особливі труднощі викликали фінансові положення законопроекту, які він обговорював із пристрасстю, що змушувала навіть опонентів визнавати його інтелектуальну силу.

Найгострішим питанням стала участь Ірландії у парламенті у Вестмінстері. Існували три варіанти: повне виключення, обмежене представництво або повна участь. Кожен із них мав очевидні суперечності, але після тривалих дебатів уряд зупинився на останньому – як на єдиному, що забезпечував рівноправність в межах Сполученого Королівства [18].

Після тривалих обговорень законопроект про ірландське самоврядування пройшов третє читання більшістю 301 проти 267 голосів – значне досягнення в умовах такої хиткої переваги. Проте в Палаті лордів документ було відхилено майже одностайно – 419 голосів проти 41.

У березні 1894 року Гладстон подав у відставку, передавши владу лорду Роузбері. Його четверте прем'єрство завершилося без тріумфу, але з відчуттям моральної завершеності. Йому не вдалося втілити головну мету свого політичного життя – надати Ірландії самоврядування, однак сам факт, що

законопроект було проведено через Палату громад, став свідченням того, що його ідеї глибоко вкоренилися у британській політичній свідомості [22].

Зазначимо, що внесок Гладстона у вирішення ірландських справ був колосальним. Проте, парадоксально, масштаби зусиль не відповідали результатам. Із кількох великих його ірландських ініціатив лише Акт про Ірландську церкву (1869) можна назвати однозначним успіхом.

Отже, «Ірландське питання» залишалося головною темою британської політики впродовж чотирьох прем'єрств Вільяма Гладстона. Глибоко переймаючись стражданнями ірландського народу, Гладстон послідовно запроваджував низку реформ, покликаних полегшити становище селян та зменшити соціальну напругу. Проте, кожна його спроба реформування стикалася з потужною опозицією – насамперед з боку англіканських єпископів і англо-ірландських лендлордів, чий інтереси опинялися під загрозою.

На нашу думку, навіть попри те, що Гладстону так і не вдалося повністю усунути ірландські негаразди, саме його глибоке переконання у необхідності самоуправління спонукало його боротися навіть із власними колегами. Він доводив, що єдиним реальним шляхом розв'язання ірландського питання є надання ірландцям права самостійно керувати своїми справами.

Підсумовуючи, варто зазначити, що аналіз політичної діяльності Вільяма Гладстона як лідера Ліберальної партії дає підстави стверджувати, що йому вдалося реалізувати низку важливих реформ, які мали тривалий вплив на розвиток британської держави у другій половині XIX століття. Насамперед, це стосується демократизації політичної системи, адже було розширено виборче право, запроваджено таємне голосування, здійснено реформу виборчих округів, що сприяло залученню ширших верств населення до політичного життя. Важливими здобутками стали також реформи державного апарату, а саме модернізація армії, судової системи та державної служби, які підвищили ефективність управління.

Крім того, за урядів Гладстона були закладені основи державної системи освіти, розширено доступ до університетів незалежно від релігійної

приналежності, визнано профспілки та ухвалено низку соціально-трудова і фінансових реформ. В ірландському питанні Гладстону вдалося реалізувати окремі важливі кроки, такі як скасування державного статусу англiканської церкви в Ірландії та прийняття земельних актів, які частково захищали права орендарів. Водночас надання Ірландії самоврядування так і не було досягнуто та призвело до політичного розколу.

РОЗДІЛ IV. ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИЙ ВЕКТОР ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ ЗА ПРЕМ'ЄРСТВА ГЛАДСТОНА

4.1 Східне питання: політика Гладстона щодо Османської імперії та Балканського регіону

Зовнішньополітичний вектор Великої Британії за прем'єрства Вільяма Гладстона визначався поєднанням ліберальних принципів та практичних інтересів імперії. Гладстон послідовно відстоював принципи невтручання, мирного врегулювання міжнародних конфліктів і поваги до національного самовизначення народів, виступаючи проти агресивної колоніальної експансії та надмірного застосування військової сили. Важливе місце займала ідея «моральної дипломатії», згідно з якою зовнішні дії Британії мали відповідати нормам міжнародного права та етичним засадам. Попри ідеалістичні погляди Вільяма, зовнішня політика держави залишалась прагматичною. Велика Британія захищала свої стратегічні позиції, торговельні інтереси й стабільність у ключових регіонах, зокрема в Європі, і в колоніях, що, в свою чергу, зумовлювало суперечливість і складність її зовнішньополітичного курсу в другій половині XIX століття.

Політика Вільяма Гладстона щодо Східного питання – комплексу міжнародних, імперських і національних викликів, пов'язаних із занепадом Османської імперії та боротьбою за вплив у Балканському регіоні – належить до найскладніших і водночас найхарактерніших аспектів британського зовнішньополітичного вектору другої половини XIX століття [17, с. 205].

У своїй позиції Гладстон виходив із переконання, що британська зовнішня політика повинна мати не лише утилітарний, але й морально-етичний характер. Він вважав, що європейські держави, і особливо Велика Британія, не можуть залишатися осторонь, коли мільйони християнських підданих Османської імперії страждають від утисків і насильства. Згідно з його переконанням, «безпечність життя, свободи, совісті та честі жінок» була тією невід'ємною

умовою, без якої не було можливості здійснити справжню реформу в османських провінціях.

Східне питання включало низку аспектів: слабкість Османської імперії, зростання націоналістичних рухів на Балканах, суперництво великих держав (особливо росії) за вплив у Чорноморському й Східному Середземномор'ї [17, с. 210].

Тим часом британська традиційна доктрина полягала в утриманні цілісності Османської імперії як буфера проти російського впливу в східному Середземномор'ї та контрольованих акваторіях (Босфор, Дарданелли).

Гладстон рішуче виступав проти пасивності британської зовнішньої політики, яка, на його переконання, надто довго керувалася вузькими стратегічними інтересами й не враховувала глибокої внутрішньої кризи Османської імперії і трагедії народів Балкан. Він вважав, що моральний обов'язок Великої Британії полягає не лише у збереженні рівноваги сил, а й у підтримці гуманітарних і національно-визвольних прагнень поневолених народів. У цьому сенсі він бачив місію своєї країни не просто як імперської держави, а як морального арбітра, спроможного сприяти реформам і справедливому устрою у міжнародних відносинах. Для Гладстона політика не могла бути байдужою до страждання народів, а тому моральна відповідальність мала стояти поряд із політичними інтересами [23].

На нашу думку, для подальшого аналізу подій, у яких Гладстон зумів викликати небувале співчуття британського суспільства до пригноблених народів Османської імперії, варто коротко окреслити передумови великого конфлікту на Сході Європи. Турецьке свавілля, яке тривало десятиліттями, зрештою призвело до повстання в Герцеговині, що спалахнуло 1 липня 1875 року. Повстання поступово переросло у відкриту збройну боротьбу проти османської влади. Це стало початком нового етапу Східного питання, для розв'язання якого, як визнавали найвидатніші європейські дипломати, необхідні були радикальні заходи. На початку 1876 року герцеговинці здобули перемогу над турками. Однак уже в травні 1876 року нове повстання вибухнуло в Болгарії.

Воно швидко було придушене турецькими військами та загонами башибузуків, які вчинили криваві звірства, зокрема різанину в Батаку, що викликало шок і обурення в усій Європі. Тим часом Сербія та Чорногорія оголосили війну Туреччині. Хоча сербські війська зазнали поразки, ситуація на Балканах залишалася небезпечною [55, с. 429–435].

Події 1876 року стали для Гладстона вирішальним моральним викликом. Він гостро відреагував на них у відомій брошурі «Болгарські жахи та Східне питання», у якому закликав Британію до морального і політичного реагування. Серед основних завдань Вільям виокремлював: припинення беззаконня та насильства в Болгарії; створення умов, що унеможливили б повторення схожих злочинів шляхом усунення османської адміністрації з балканських провінцій; відновлення честі британського імені, заплямованої співучастю у бездіяльності. Його заклик до морального пробудження став рушієм зміни суспільних настроїв у Великій Британії, спричинивши хвилю мітингів і публічних дискусій [55, с. 438].

5 грудня 1876 року до Константинополя прибув лорд Солсбері для участі в конференції, а вже 8 грудня у лондонському залі Сент-Джеймс відбулося велике зібрання, присвячене Східному питанню. Головував на денному засіданні герцог Вестмінстерський; серед промовців були відомі діячі літератури, війська та духовенства – Ентоні Тролоп, професор Брайс, містер Річард, сер Томас Фоул Бакстон, сер Джордж Кемпбелл, доктор Аллон та сер Генрі Гевелок. Вони висловлювали свої думки, обговорювали рішення для вирішення цієї проблеми. Для прикладу, у своїй промові історик Фрімен виголосив знамениту фразу: «Хай загинуть інтереси Англії, хай впаде її влада в Індії, – але ми не повинні ні одним словом, ні одним ударом стати на бік зла проти добра». Професор Фосетт додав, що хоч деякі закликають «пробачити і забути», англійський народ ніколи не забуде, як нинішній уряд зробив усе можливе, щоб пов'язати ім'я Англії з найжахливішими звірствами, які будь-коли ганьбили Європу, і з найогиднішою владою, що коли-небудь гнітила людство. Він наголосив, що є, принаймні, один міністр, якого не можна й не слід прощати – це чинний прем'єр-міністр, тобто

Дізраелі. Адже він абсолютно байдуже ставився до ситуації, на їх думку [20, с. 920].

Вільям Гладстон також був присутній і виголошував промову, у якій заявив, що громадська думка Англії не змінилася, і рішуче відкинув твердження, ніби організатори цього зібрання прагнули поставити уряд у складне становище. Навпаки, вони діяли з переконання, що авторитет, вплив і моральна позиція Англії були використані урядом у спосіб, який суперечить переконанням народу. Наприкінці промови Гладстон висловив сподівання, що лорд Солсбері зможе діяти у Константинополі з повною свободою, і що делегати наполягатимуть на майбутній незалежності провінцій або, принаймні, на такій автономії, яка захистить їх від свавілля та насильства [47].

У заключній частині виступу він підкреслив, що йдеться не просто про гідну справу, а про моральний обов'язок: «Це питання не вибору, а необхідності. Якщо довготерпелива, довгостраждальна людяність у цих провінціях знову підводиться з землі й починає дивитися в небо, – це наш обов'язок допомогти їй. Це наша справа – визнати відповідальність, узяти участь у праці, і це наша честь – претендувати для нашої країни на частку у славі» [47].

Ця широка суспільна кампанія мала один безперечний позитивний наслідок – вона переконала уряд у реальності страждань християнського населення Османської імперії та у необхідності вжити рішучіших заходів, ніж передбачалося раніше.

Попри це, суспільство з напруженням очікувало результатів дипломатичної конференції в Константинополі. Вона розпочалася 23 грудня. Коли ж було майже узгоджено програму реформ і гарантій, делегатів поінформували про проголошення нової османської конституції. 30 грудня Порта висунула власну контрпропозицію й фактично відхилила проект реформ, запропонований європейськими державами. У підсумку, Константинопольська конференція зазнала невдачі [9, с. 86].

Виступаючи у парламенті 10 травня 1877 року, Гладстон представив резолюцію, у якій закликав уряд до чіткої позиції щодо подальшої долі

Османської імперії. Він наголошував, що Велика Британія не може залишатися байдужою до неминучого розпаду цієї держави, а повинна взяти участь у формуванні нового, більш справедливого порядку на Балканах. Його бачення ґрунтувалося на ідеї європейської коаліції реформаторських держав, яка мала б забезпечити впровадження політичних і соціальних реформ, а не підтримувати статус кво [13, с. 383–386].

Спочатку в резолюції було 5 пунктів:

По-перше, Палата громад має повне і справедливе підґрунтя для обурення діями Османської Порти, зокрема її відповіддю на ноту, подану графом Дербі 21 вересня 1876 року, щодо жорстокостей і масових убивств у Болгарії.

По-друге, до того часу, поки така поведінка Туреччини не буде докорінно змінена, а для її підданих не буде встановлено надійних гарантій безпеки (крім порожніх обіцянок або показних реформ), уряд Османської імперії втрачав будь-яке право на отримання від Британії як матеріальної, так і моральної підтримки.

По-третє, у резолюції зазначалось, що, оскільки війна вже фактично розпочалася, Палата громад бажала, щоб вплив британської корони в європейських справах було використано для швидкого й ефективного утвердження місцевої автономії та самоврядування в охоплених заворушеннями провінціях Туреччини – шляхом припинення теперішнього гноблення, але без нав'язування цим народам будь-якого іншого іноземного панування [13, с. 345–347].

Четвертий пункт резолюції наголошував на «мудрій політиці» Британії щодо Греції, закріплену в Протоколі квітня 1826 року та Договорі липня 1827 року. Відповідно до цієї традиції, Палата громад закликала британський уряд використати свій вплив для спільних дій європейських держав, аби спонукати Османську Порту до проведення таких реформ у системі управління, які є необхідними з огляду на гуманність, справедливість, захист від політичних інтриг і забезпечення миру у світі [13, с. 350].

Ця резолюція фактично мала опозиційний характер і була спрямована проти чинного уряду. Вона викликала суперечливу реакцію навіть усередині

Ліберальної партії, тому чимало її членів відмовилися їх підтримати, вважаючи, що такі формулювання можуть втягнути Англію в спільну силову акцію з росією.

Коли ж настав час формального внесення документів, Гладстон погодився прийняти словесну поправку до другого пункту резолюції. У новій редакції він містив лише коротке твердження, що Туреччина втрачала будь-яке право на моральну та матеріальну підтримку з боку Великої Британії. Від решти трьох пунктів він відмовився, аби не розколювати ліберальний табір. Проте, його так і не підтримали, адже більшість голосів були «проти» [29, с. 271].

На наш погляд, потужна реакція Гладстона на події в Болгарії пояснювалася поєднанням кількох чинників:

- підтримка принципу національного самовизначення: Гладстон твердо вірив у право народів на самоврядування, і цей принцип він поширював і на Балкани. Болгари, серби, албанці та інші народи, які страждали від турецького гніту, мали, на його переконання, моральне право керувати власними справами. Османи, не зумівши інтегрувати ці народи у свою імперію, втратили моральне право на владу.

- глибока ворожість до Османської імперії: до 1870-х років у Гладстона сформувалося відверте неприйняття Туреччини. Як і багато його співвітчизників, він не міг миритися з ідеєю мусульманського режиму, який пригноблює європейських християн. Для нього не існувало жодного стратегічного чи економічного виправдання співпраці з таким урядом. Він бачив у Туреччині основне джерело нестабільності на Сході [30, с. 506–509].

- «концерт Європи»: Вільям вважав, що саме «концерт Європи» (тобто узгоджені дії провідних держав континенту) повинен вирішувати східне питання, як це було під час Кримської війни. Різанина в Болгарії, на його думку, стала ганьбою для всієї європейської цивілізації, і великі держави були зобов'язані морально захистити християнські народи. Гладстон докоряв Дізраелі за те, що той не співпрацював із європейськими державами, відмовившись підписати Берлінський меморандум, і натомість прагнув роз'єднати Північні

держави. Цим, стверджував він, Британія несвідомо допомогла росії, дозволивши їй виступити в ролі «захисниці християн» на Балканах [30, с. 510].

Отже, політика Гладстона у Східному питанні мала довгострокове значення. Вона сприяла тому, що становище християнських народів Османської імперії стало предметом не лише дипломатичних переговорів, але й широкої громадської дискусії у Великій Британії – залученої до моралі, прав людини та імперської відповідальності. Його підходи віддзеркалили перехід від класичної політики балансу сил до політики, яка все більше брала до уваги національні прагнення й гуманітарні критерії – своєрідний прояв «гладстонського лібералізму» у зовнішній політиці. Попри те, що значної територіальної реформи Османської імперії без участі багатьох великих держав здійснити не вдалося, ініціативи Гладстона змінили дискурс: від «підтримки Туреччини заради балансу» до критики її методів управління і заклику до реформування.

4.2 Європейська політика: стратегічні пріоритети і дипломатичні підходи

У рамках європейської політики за прем'єрства Вільяма Гладстона Велика Британія зазнала суттєвих трансформацій: від традиційної доктрини балансування сил до поступової інтеграції морально-правових засад у зовнішньополітичну стратегію. Погляди Гладстона на зовнішню політику були доволі своєрідними і не вписувалися повністю ні в традиційний, ні в радикальний підхід, хоча містили елементи обох. Це ускладнює точне визначення його позиції з ключових питань міжнародної політики. Гладстон не вважав, що зовнішня політика повинна бути зосереджена на балансі сил у Європі чи на захисті суто британських інтересів. На його переконання, її головним завданням мало бути утвердження справедливості між народами. Це передбачало застосування до міжнародних справ загальних моральних принципів і верховенства права.

Одним із ключових елементів політики Гладстона було формулювання так званих «правильних принципів зовнішньої політики». У промові 27 листопада

1879 р. він виокремив такі засади: сприяння зміцненню імперії через справедливе законодавство та внутрішню економію, резервування зовнішніх зусиль для «великих і гідних випадків» за кордоном. Він акцентував, що зовнішня політика має спиратися на моральний фундамент, а не лише на імперські чи геополітичні інтереси [43, с. 181–183].

Другим пріоритетом було збереження балансу сил у Європі, але – з урахуванням обмежень британської позиції. Гладстон визнавав, що Британія не має брати участь у всіх континентальних конфліктах і не повинна вступати у надмірні союзи чи зобов'язання. Третім – сприяння командній дії європейських держав (концертній системі) у вирішенні міжнародних криз, зокрема тих, що зачіпають імперії чи національні рухи. Гладстон вважав, що Велика Британія повинна не лише бути самостійним гравцем, але й координувати дії з іншими державами. Класичним прикладом такої позиції була підтримка Гладстоном Кримської війни, оскільки вона, на його думку, була колективною війною, у якій Британія, Франція, Туреччина спільно виступали проти неспровокованої агресії росії на Балканах. Тому, Гладстон визнавав можливість військового втручання у європейські справи, але лише з метою підтримання публічної моралі Європи й лише у співпраці з іншими великими державами [43, с. 185–187].

Також важливим принципом був національний – підкреслення прав і свобод народів, що дедалі частіше витягувалися у центр політичної дискусії: Гладстон виходив з переконання, що національні та моральні аспекти (право народів, гуманітарні критерії) мають значення й у зовнішній політиці.

Хоча підхід Вільяма до зовнішньої політики був внутрішньо послідовним і інтелектуально обґрунтованим, на практиці він виявився майже нездійсненим. Головна причина цього полягала в тому, що сама концепція «концерту Європи», яка мала стати основою британської взаємодії з континентом, виявилася більше ідеалістичною мрією, ніж реальною політичною структурою. Насправді замість спільноти народів, що діють задля спільного блага, існували великі держави, кожна з яких переслідувала власні цілі, співпрацюючи з іншими лише тоді, коли це відповідало її національним інтересам. Особливою проблемою стало

зростання могутності Пруссії під керівництвом Бісмарка, чії доктрини державного егоїзму та реальної політики повністю суперечили морально–правовим принципам, у які вірив Гладстон [33, с. 63].

Через війни з Данією, Австрією та Францією, а також завдяки подальшому союзу з росією й Австрією, Пруссія повністю зруйнувала стару європейську рівновагу сил. Після розгрому Франції Британія залишилася нейтральною та фактично ізольованою. Відтак зникла основа для будь-якого британського втручання у великі європейські події того часу. Проте ця ізоляція не була винятково наслідком політики Гладстона. З огляду на обмежені військові ресурси Британії та її віддаленість від континентальних справ, малоймовірно, що будь-який прем'єр-міністр у цій ситуації зважився б на втручання [33, с. 77–80].

Найважливішим міжнародним викликом, із яким зіткнувся Гладстон під час свого першого уряду, стала Франко-прусска війна 1870 року. Напруга між Францією та Пруссією наростала ще з часів Австро-пруської війни 1866 року. Поява могутньої німецької держави на східному кордоні глибоко занепокоїла Францію, яка відкрито заявила, що не потерпить завершення об'єднання Німеччини [32, с. 41–43].

Обидві сторони активно нарощували свої збройні сили, і на початку 1870 року французький уряд звернувся до Британії з проханням допомогти домовитися про взаємне роззброєння. Лорд Кларендон, за підтримки Гладстона, погодився на неформальні контакти з Пруссією, але отримав з її боку холодну й непоступливу відповідь. Згодом улітку 1870 року вибухнула нова криза, коли Леопольд Гогенцоллерн, член прусської правлячої династії, прийняв пропозицію посісти іспанський престол. Для Франції це було абсолютно неприйнятно, адже це означало б фактичне оточення її Габсбургами на сході та Гогенцоллернами на півдні. Наполеон III терміново звернувся до Британії з проханням виступити посередником [32, с. 45].

Гладстон дотримувався ідеї невтручання, хоча розумів небезпеку кандидатури Леопольда Гогенцоллерна для Франції – все одно відмовився втручатися у суверенне право іспанців самостійно обирати монарха. Британія

лише вела обережні дипломатичні контакти, не даючи офіційної підтримки Франції, і таким чином уникла прямого залучення у конфлікт.

Гладстон при цьому різко критикував помилки французького уряду, які робили війну неминучою, і засуджував їхню дипломатичну недалекоглядність. Водночас він спокійно спостерігав за формуванням єдиної німецької держави, вбачаючи в цьому природний процес національного об'єднання. Для Британії війна підкреслила необхідність стриманості у зовнішній політиці та політичної нейтральності, а для Гладстона вона стала демонстрацією його принципового підходу до міжнародних конфліктів, а саме захист національних інтересів без зайвого втручання і збереження миру в Європі [6].

Для Гладстона питання Бельгії стало центральним моральним і політичним випробуванням у роки франко–пруської війни. Він розглядав долю цієї держави не просто як чергову проблему європейської дипломатії, а як символ збереження міжнародного права і справедливості між народами. Британія колись брала участь у створенні незалежної Бельгії й гарантувала її нейтралітет, тому Вільям вважав, що порушення цього статусу з боку будь-якої держави – Франції чи Пруссії – стало б актом, який «знищив би публічне право Європи». Проте, незважаючи на силу його переконань, дії Гладстона залишалися в межах обережної дипломатії – він не прагнув реальної участі Британії у війні, а лише домогся того, щоб обидві сторони письмово підтвердили свою згоду поважати бельгійський нейтралітет [33, с. 100–104].

Схожим було і ставлення Гладстона до німецької анексії Ельзасу та Лотарингії. Він був глибоко обурений тим, що населення цих територій навіть не запитали про його волю, і вважав, що такий «перерозподіл людей, немов майна», суперечить усьому, що повинно лежати в основі цивілізованого світу. Вільям наполягав, що Британія мала б принаймні очолити дипломатичний протест разом з іншими нейтральними державами, але його колеги в уряді не підтримали цієї ініціативи. Тому, його прагнення діяти на захист права народів і міжнародних принципів обмежилось дипломатичними маневрами й публіцистикою. І хоча він не домогся конкретних результатів, саме його позиція – як політика, що

намагався поєднати мораль і політичний інтерес, – надала британській дипломатії того часу певного морального виміру, відмінного від цинічного балансу сил, яким жила решта Європи [33, с. 106].

У 1870 році росія скористалася Франко-пруською війною, щоб оголосити, що має намір відновити свій чорноморський флот і звести прибережні фортеці. Британська громадська думка відреагувала вибухом обурення, і в країні відродилися русофобські настрої, які колись спричинили Кримську війну.

Гладстон ніколи не підтримував початкові «чорноморські статті», вважаючи їх несправедливими та нездійсненними. Однак його роздратував однобічний характер російської заяви, яка знову символізувала руйнування «публічного права Європи». Як завжди, позиція Гладстона вирізнялася своєю своєрідністю: тоді як більшість обурювалися результатом дій росії, Вільям засуджував саме засоби, якими вони були досягнуті [30, с. 568–573].

Проте він, безумовно, не мав наміру розпочинати війну через це питання – стан європейських справ означав, що Британії довелося б воювати самій. Замість цього Гладстон використав агресивний тон британської преси, щоб створити враження, ніби Лондон серйозно розглядає можливість війни. Це мало певний ефект, адже побоюючись нового конфлікту, канцлер Бісмарк переконав росію погодитися на пропозицію Гладстона – скликати міжнародну конференцію, яка б легітимізувала будь-які зміни до Паризького договору. Лондонська конференція 1870–1871 років, у результаті якої нейтралізацію Чорного моря було офіційно скасовано, відновила, принаймні формально, принцип колективного ухвалення рішень у європейських справах [30, с. 575–578].

З дипломатичного погляду це було для Гладстона важливим успіхом. Він уникнув війни, зберіг авторитет Британії як захисниці міжнародного права та перетворив односторонній акт росії на багатосторонню угоду, що дозволило врятувати саму ідею договірного порядку у Європі. Водночас цей результат був сприйнятий британською громадськістю досить негативно, переважала думка, що уряд Гладстона фактично потурав російським амбіціям. Консервативна опозиція на чолі з Дізраелі використала ситуацію, щоб представити Гладстона як

слабкого політика, нездатного рішуче відстоювати національні інтереси [32, с. 52–53].

Справа «Алабами» та пов'язані з нею компенсаційні вимоги 1871 року стали для Вільяма Гладстона однією з найважливіших і водночас найсуперечливіших сторінок його зовнішньополітичної діяльності. Вона постала як наслідок британського порушення нейтралітету під час Громадянської війни у США, коли британські верфі збудували для Конфедерації корабель *Alabama*, що згодом завдав серйозних збитків судноплавству Півночі. Після завершення війни Сполучені Штати зажадали від Лондона компенсацій, вбачаючи у діях Британії фактичну підтримку противника.

Для Гладстона, який розглядав міжнародне право як основу цивілізованих міждержавних відносин, справа «Алабами» мала принципове значення. Він вбачав у ній можливість започаткувати нову модель врегулювання суперечок – через правовий арбітраж. Під час Вашингтонських переговорів 1871 року він послідовно наполягав на такому підході, навіть попри складнощі, що виникли через американські вимоги компенсації за так звані «непрямі збитки». Ці претензії, які передбачали відповідальність Британії не лише за прямі дії суден, але й за продовження війни, Гладстон рішуче відкинув як безпідставні та несумісні з принципами честі й міжнародного права. Його дипломатична витримка дозволила уникнути розриву переговорів і зберегти перспективу мирного врегулювання [43, с. 195].

Женевський арбітраж, створений відповідно до Вашингтонського договору, відкинув американські вимоги щодо непрямих збитків, однак визнав за Британією обов'язок виплатити значну компенсацію – 15 мільйонів доларів. Для громадської думки це виглядало як приниження та поступка тиску США, але Вільям сприйняв цей результат у ширшому контексті. Він вважав, що створений прецедент мирного арбітражу важить незрівнянно більше, ніж фінансові втрати, оскільки закладає фундамент для нового міжнародного порядку, заснованого на праві, а не на силі [43, с. 196].

Другий кабінет Вільяма Гладстона розпочав свою роботу 1880 року, проте не мав такого чіткого напрямку в зовнішньополітичній діяльності, як перший. Одним із перших важливих питань, з яким зіткнувся прем'єр-міністр було афганське. Для Вільяма ключове значення мала демонстрація нового підходу до британської зовнішньої політики, заснованого на поєднанні стратегічного прагматизму та принципів міжнародного права. В Афганістані він рішуче відмовився від "активної політики" Дізраелі, припинив переговори щодо поділу країни з Персією та вивів більшість британських військ, одночасно забезпечивши встановлення стабільного уряду Абдур Рахмана, який погодився на британський контроль зовнішніх справ. Політика Гладстона поєднувала обережну дипломатію з демонстрацією готовності до військової відповіді росії, що дозволило утримати афганський кордон без відкритого конфлікту [50, с. 253–257].

У питанні Туреччини він дотримувався Берлінського трактату, але прагнув забезпечити виконання його положень на користь Чорногорії та Греції, примушуючи Османську імперію передати порт Дульчіго. Для цього він організував направлення британського військового корабля до албанського узбережжя, що змусило султана виконати вимогу. Цим ж він продемонстрував ефективність британського втручання без військової конфронтації. Водночас Гладстон остаточно відкинув доктрину Пальмерстона та Дізраелі про обов'язок підтримувати Османську імперію як стратегічний інтерес [50, с. 260].

Свої останні два уряди Вільям Гладстон остаточно прив'язав і свою власну політичну кар'єру, і долю Ліберальної партії до питання ірландського самоврядування.

Отже, європейська політика Вільяма Еварта Гладстона вирізнялася глибоким поєднанням морально-етичних засад із державницьким прагматизмом. Він бачив зовнішню політику не лише як інструмент захисту інтересів імперії, а й як простір, де держава має діяти згідно з принципами справедливості, миру та поваги до права народів. Такий підхід відображав його переконання, що авторитет країни ґрунтується не лише на силі, а й на моральній довірі, яку вона

здобуває серед інших народів. Для Гладстона дипломатія мала бути не проявом сили, а засобом підтримання гармонії між державами, заснованої на праві та етиці.

Особливе місце у його політичному світогляді посідала ідея поміркованого втручання у міжнародні справи. Адже зовнішньополітичною стратегією Британії у той час була політика «блискучої ізоляції». Гладстон наголошував, що участь Великої Британії у зовнішніх конфліктах має бути винятковим кроком, виправданим лише найвищими моральними або гуманітарними міркуваннями. Він застерігав, що надмірне втручання виснажує ресурси країни, підриває її моральну спроможність і довіру з боку інших держав. Для нього справжня сила держави полягала не у домінуванні, а в умінні діяти з гідністю та відповідальністю, зберігаючи баланс між національними інтересами й загальнолюдськими цінностями [53, с. 193–199].

Важливою рисою його підходу стало прагнення вирішувати міжнародні суперечності мирним шляхом. Гладстон вірив у можливість домовленостей і арбітражу замість збройних конфліктів. Такий погляд на дипломатію випереджав свій час і формував уявлення про політику як про інструмент цивілізованого співіснування, де закон і мораль стоять вище сили. Водночас він чітко усвідомлював обмеження цього ідеалу. Імперські зобов'язання, боротьба за вплив у Європі, зростання нових державних потуг і внутрішні виклики в самій Британії стримували можливості для реалізації його моральних принципів. Проте навіть за цих умов Вільям залишався послідовним прихильником ідеї, що зовнішня політика має служити не лише інтересам держави, а й добру людства [53, с. 200].

Таким чином, політика Гладстона має й позитивне значення, адже вона відкрила дорогу до того, що зовнішньополітичний курс може бути не лише інструментом впливу, але й вираженням моральної відповідальності держави у світі. Водночас вона демонструє й обмеження, так як його принципи не завжди могли бути реалізовані в умовах вікової дипломатичної практики та національних інтересів.

4.3 Колоніальний курс: особливості імперської політики за прем'єрства Гладстона

Імперіалізм сьогодні часто сприймається як термін із негативним забарвленням. Проте політика Вільяма Гладстона у сфері колоніальних справ постає як справжній вияв «вікторіанського лібералізму». Його підхід до імперії ґрунтувався не на прагненні до експансії чи панування, а на ідеї партнерства та самоврядування в межах спільної спільноти народів. «Вікторіанський лібералізм» не спирався на сучасне поняття «самовизначення народів». Його головними цінностями були соціальний мир, фінансова ощадність, індивідуальна відповідальність, моральне вдосконалення та громадянська чеснота. Саме ці принципи приваблювали освічені еліти колоній, які прагнули модернізації. Тож імперську політику Гладстона можна оцінювати в контексті його епохи. Лише тоді стає зрозуміло, що він був своєрідним «ідейним захисником» універсальних норм західного лібералізму.

Ще не будучи прем'єр-міністром, у 1853 він виголосив промову на рахунок колоній, у якій наголошував: «Керуйте ними за принципом свободи... захищайте від зовнішньої агресії, але залиште їм свободу судження щодо тривалості зв'язку з Англією. Їх любов і повага до великого імені Англії стануть найкращою запорукою їхньої вірності короні» [57, с. 65–68].

Гладстон виходив із переконання, що імперська система повинна не просто підтримувати панування Великої Британії, але забезпечити розвиток самоврядування в колоніях – особливо в тих, що мали європейське населення й значні політичні інститути. Він висловив думку, що колонії з відповідальним урядом можуть розвиватися, зміцнюючи імперський зв'язок, а не послаблюючи його: «... повна влада місцевого самоврядування цілком сумісна з єдністю Імперії та верховенством Парламенту Великої Британії» [47].

Як прем'єр-міністр, Вільям був відданий принципу скорочення державних витрат, що включало й урізання військового бюджету, який становив приблизно третину всіх видатків. Водночас Британія мала модернізувати свої збройні сили

та підготувати їх до потенційних загроз у Європі. У такій ситуації захист віддалених територій імперії ставав не лише надто дорогим, а й відволікав війська від оборони самої метрополії [39].

Гладстон щиро вірив у відповідальне самоврядування білих колоній, а однією з його складових мала стати й самостійна оборона. Колонії повинні були бути вільними визначати власну військову політику – з тією умовою, що й платити за неї мали також самі. Якщо колонії самі керують і самі захищаються, Британія має повне право відкликати свої війська.

Одночасно він критикував безконтрольне розширення імперії, звертав увагу на те, що країні не слід брати на себе «надмірні й обтяжливі зобов'язання», які можуть виснажити ресурси й підірвати легітимацію імперії. У колоніальній політиці він намагався поєднати – менше прямого захоплення, більше партнерства, та розвиток політичних прав колоній у межах імперії [19, с. 33].

Принципи Гладстона проявлялись не тільки у словах, але й на практиці, для прикладу, у випадку Нової Зеландії. Попри війну між колоністами та маорі, уряд Вільяма ухвалив вивести всі британські війська з країни. Міністр колоній Гренвіль наголошував, що Британія не може відповідати за дії уряду колонії, яка сама керує власними справами. Рішення викликало різку критику в пресі та парламенті, його розглядали як зраду імперських обов'язків і навіть загрозу втрати колонії. Проте, в підсумку воно утвердило новий принцип – самоврядування невіддільне від самостійності у військових питаннях. Коли новозеландці зрозуміли, що не можуть розраховувати на британські війська, вони почали або самостійно організовувати оборону, або шукати мирного співіснування з місцевими народами [19, с. 33–35].

Подібна логіка проявилася і в політиці щодо Канади. Після 1871 року британські війська було виведено і звідти, попри побоювання можливої війни зі США. Гладстон визнавав, що у разі конфлікту Британія не змогла б ефективно захистити Канаду, а сам її зв'язок з імперією робив війну з Америкою більш ймовірною. Вільям бачив у Канаді потенційну незалежну державу, але не міг відкрито заявити про це, аби не спричинити політичну кризу.

У 1870 році ліберальний уряд погодився на пропозицію Наполеона III обміняти британську територію Гамбії в Західній Африці на кілька французьких поселень на Березі Слонової Кістки. Гамбія перебувала у занепаді й не мала економічного значення, тому уряд охоче сприйняв ідею обміну. Громадська думка не сприйняла можливості передати британських підданих під чужу владу. Це змусило уряд відступити, але цей випадок засвідчив, що Гладстон готовий пожертвувати імперським престижем заради раціонального управління [16].

Проте коли британські колоніальні інтереси опинилися під прямою загрозою, навіть ліберальний уряд був готовий до дій. Найяскравішим прикладом стала Ашантійська війна у Західній Африці 1873–1874 років [6]. Гладстон не схвалював війни, але не зміг зупинити військову експедицію, яку підтримував уряд, і зрештою, вона завершилася швидкою перемогою. Це свідчить, що навіть попри принципову неохоту до колоніальних війн, Гладстон змушений був діяти у дусі імперської реальності, коли мова йшла про безпеку британських підданих і торгових шляхів [34, с. 873].

Після приходу до влади вдруге, Гладстон успадкував від консерваторів політику Бенджаміна Дізраелі щодо об'єднання британських колоній (Капську колонію та Наталь) із бурськими республіками – Трансваалем і Оранжевою Вільною Державою. Хоча Вільям засуджував анексію Трансваалю як «безчесний акт насильства», після приходу до влади він не скасував цього рішення. Його небажання відмовитися від курсу Дізраелі пояснювалася як мінімум тим, що він вірив, що політична єдність Південної Африки забезпечить стабільність у регіоні [34, с. 874].

Проте на практиці ця політика зазнала краху. Трансвааль відкинув ідею самоврядування під британським суверенітетом, розчарувавшись у Гладстоні, який не виправдав очікувань бурів, що вважали його своїм потенційним визволителем. Його непослідовність – моральне засудження анексії у виступах, але збереження її в урядовій політиці – викликала і обурення серед бурів, і сумніви в ліберальній партії.

Коли в грудні 1880 року вибухнуло бурське повстання, Гладстон відмовився від помсти, якої вимагала преса і консерватори після поразки британців на горі Маджуба. Натомість було прийнято Преторіанську конвенцію 1881 року, яка фактично повернула Трансваалю самоврядування під формальним британським «сюзеренітетом». Для Вільяма це була перемога, адже вдалося уникнути нової війни, відновити певну справедливість, та зберегти обличчя Британії. Але в очах британської громадськості та монархії це виглядало як ознака слабкості. Бури залишилися незадоволеними, а Британія втратила престиж, що згодом стало передумовою Другої бурської війни [22].

Гладстон розглядав Південну Африку не як арену експансії, а як проблему, яку треба «утримати в рівновазі» без зайвих витрат і конфліктів. Його байдужість до прав африканців і готовність миритися з розширенням бурських територій свідчать, що його антиімперіалізм не був гуманістичним у сучасному сенсі.

Одне із найбільших імперських розширень XIX століття відбулось саме за прем'єрства Гладстона – окупація Єгипту в 1882 році. Спершу Вільям сприймав національний рух полковника Аребі Паші як позитивне явище – відображення ідеї самовизначення, яку він підтримував і в Європі. Він вважав гасло «Єгипет для єгиптян» природним і справедливим. Проте, коли ситуація загострилася, а британські економічні інтереси – особливо контроль над Суецьким каналом – опинилися під загрозою, він відмовився від ідеалізму. Заворушення в Александрії, убивства іноземців і хаос змусили його погодитися на військову інтервенцію [39, с. 113].

Обстріл Александрії та перемога британських військ під Тел-ель-Кебітом перетворили Гладстона, колишнього противника імперських воєн, на тріумфального «володаря Нілу». Фактично він заклав підвалини британського контролю над Єгиптом, який тривав понад 70 років. Гладстон виправдовував окупацію як «необхідне зло» – тимчасовий захід для відновлення порядку, а не анексію. Але насправді Британія залишилася в Єгипті на десятиліття, перетворивши його на стратегічний вузол своєї імперії. У цьому проявилася головна суперечність його політики – він засуджував імперіалізм на словах, але

його дії, продиктовані обставинами, економічними інтересами і тиском колег – фактично продовжували імперську логіку [38, с. 456–458].

Після окупації Єгипту Британія фактично стала відповідальною і за Судан, який формально належав до сфери влади хедива. Проте Гладстон бачив у суданському повстанні не загрозу, а справедливу реакцію проти єгипетського гніту. Він розглядав володіння Суданом як «катастрофу» для Єгипту й виступав за евакуацію, а не за нову колоніальну кампанію. Він не хотів розширювати британське втручання й обмежувався моральною підтримкою самовизначення народів [36, с. 604–605].

Для вирішення цієї проблеми уряд прийняв рішення про відправлення генерала Гордона до Судану. Гладстон погодився на його місію під тиском преси та громадськості, хоча сам не вірив у її успіх. Подальший розвиток подій показав слабкість і непослідовність його уряду. Завдання Гордона було нечітким, і замість організації евакуації він фактично відновив владу у Судані, що поставило його в конфлікт із Махді та британською політикою. Коли ситуація загострилася, Гладстон відмовився своєчасно надіслати рятувальну експедицію за Гордоном, що пояснювалася не байдужістю, а страхом перед імперською пасткою – новою війною, окупацією і моральною відповідальністю за колоніальні жертви. Але результатом стала політична катастрофа – смерть Гордона, хвиля гніву в Британії і крах репутації самого Вільяма [36, с. 610].

Після загибелі Гордона, Гладстон не прагнув помсти й відмовився від ідеї анексії Судану, вважаючи, що Британія не має там інтересів, якщо немає зовнішньої загрози. Його рішення вивести війська з Судану було логічним продовженням його антиімперської доктрини, але воно ще більше підірвало престиж Британії й зробило його мішенню для критики як від консерваторів, так і від самої королеви Вікторії [36, с. 613–615].

Отже, політика Гладстона в колоніальній сфері залишила вагомий слід у розвитку Британської імперії та її майбутньому. По-перше, вона сприяла становленню моделі «імперії як спільноти самоврядування», яка пізніше трансформувалася в концепцію Співдружності націй. Як зауважує Є. Біаджіні:

«Гладстон був попередником... ідеї сучасної Співдружності». По-друге, вона внесла етичний імператив у імперську політику, адже питання справедливості, прав народів, легітимації, почали відігравати помітнішу роль. І по-третє, він продемонстрував межі ліберальної імперської політики, адже ідеали демократизації колоній та обмеження імперії були реальними лише в певних межах і за певних умов.

Таким чином, політика колоніального курсу за прем'єрства Гладстона – це своєрідний баланс між ліберальними амбіціями та імперською реальністю. Він прагнув створити імперію, в якій колонії матимуть більше автономії, але водночас зберігатиметься єдність Британської імперії; виступав проти неконтрольованого розширення, але не зміг повністю уникнути втручання, коли британські інтереси цього вимагали. У цьому сенсі спадок Гладстона – це не лише етап історії імперії, але й початок трансформації імперської моделі, яка пізніше перетворилася на форму партнерства, а не просто панування.

ВИСНОВКИ

XIX століття було періодом масштабних політичних, економічних і соціальних змін у Великій Британії. У той час формувалися засади сучасної парламентської демократії, поступово розширювалися виборчі права, модернізувалася економіка й зростала роль громадської думки у визначенні державного курсу. Одним із ключових діячів цього трансформаційного періоду був Вільям Гладстон – британський політик, який чотири рази очолював уряд і суттєво вплинув на розвиток політичної системи країни.

Історіографічний аналіз політичної діяльності Вільяма Гладстона свідчить про те, що у зарубіжній історіографії ця тема є досить широко представленою. Значний внесок у її розробку зробили такі автори, як Р. Шеннон, М. Брок, Дж. Хаммонд, П. Кейн та А. Гопкінс, а також П. Кларк, Д. Беббінгтон та Р. Дженкінс, які заклали основу для розуміння «гладстонського лібералізму», реформаторських ініціатив і партійних трансформацій. Їх дослідження розкривають інтелектуальні засади діяльності Гладстона, аналізують його реформи, імперську політику, проблему Ірландії у контексті британського лібералізму тощо.

Натомість в українській історіографії ця тема залишається перспективним і відносно новим полем досліджень. Адже такі дослідники, як Л. Петльована, Ю. Бураков, І. Кривошея та Б. Скробач здебільшого подають лише стислий фактологічний матеріал, без глибшого аналізу.

Комплекс джерел забезпечив повноту та достовірність реконструкції політичного курсу Гладстона. Первинні матеріали дозволили відтворити еволюцію його переконань і управлінських практик, а вторинні – здійснити системний аналіз його впливу на політичну культуру доби. При цьому важливим, на наш погляд, залишається критичний підхід до оцінки джерел, з урахуванням англійського контексту, різної глибини збереженості архівів та авторської суб'єктивності документів.

Аналіз дитячих та юнацьких років Вільяма Гладстона свідчить про те, що цей період був важливим фундаментом для його формування як особистості, політика, мислителя й громадського діяча. У родинному колі, сповненому працьовитості батька, релігійності та моральної чутливості матері, а також у середовищі суворої, але інтелектуально стимулюючої британської освіти, закладалися риси, що визначили його подальший шлях – глибоку віру, дисципліну, відповідальність і прагнення до служіння суспільству. Навчання в Ітоні не лише розкрило його інтелектуальний потенціал, а й сформувало внутрішню етичну опору, завдяки якій Гладстон зміг поєднати політичну діяльність із моральними переконаннями. Значну роль у його становленні відіграло і коло друзів – молодих інтелектуалів, з якими він ділив захоплення літературою, політикою та моральною філософією. Саме ці дружні дискусії, дебати й спільні пошуки істини допомогли Гладстону виробити власні переконання, що згодом лягли в основу його державницького світогляду.

Одним із визначальних етапів інтелектуального, морального та політичного формування Вільяма став його період навчання в Оксфорді. Тут він глибоко опанував класичні дисципліни, математику, філософію та логіку, активно працював над розвитком критичного мислення, був членом «Клубу есеїв», активно брав участь у дебатах в Оксфордській спілці, де вперше виступав публічно на політичні та моральні теми. Одночасно Гладстон приділяв значну увагу релігійному життю, уважно слухав проповіді різних богословів, аналізував їх ідеї та порівнював із власними переконаннями, поєднуючи духовні практики з академічною дисципліною. Особливо важливим був його перший досвід спостереження за політичними процесами: дебати щодо католицької емансипації та парламентської реформи дали змогу оцінити аргументи різних політичних сил і зрозуміти механізми парламентської роботи. Успішне складання університетських іспитів та активна участь у студентському житті заклали фундамент для майбутньої кар'єри Гладстона як одного з найвидатніших британських політиків XIX століття.

У 1830–1850-х роках Вільям Гладстон пройшов шлях від релігійно налаштованого консерватора до політика-ліберала, для якого моральність, служіння суспільству та свобода стали головними засадами діяльності. Внутрішня боротьба між духовним покликанням і прагненням до громадського служіння сформувала його світогляд, а вплив Роберта Піля сприяв переходу від партійної відданості до усвідомлення політики як морального обов'язку. Досвід парламентської роботи, участь у дебатах щодо колоній, церковних і соціальних питань поглибили його переконання у необхідності поєднання віри, свободи й справедливості, що згодом визначило його як одного з провідних реформаторів британського лібералізму.

Будучи прем'єр-міністром та лідером Ліберальної партії, Вільям проводив масштабний реформаторський курс, який охоплював широкий спектр політики – від демократизації до модернізації держави й імперської адаптації, мав значний вплив на розвиток британської політичної системи й державності у другій половині XIX століття. На наше переконання, його реформи сприяли суттєвим зрушенням у політичній системі, державному управлінні та партійній структурі. Однак вони не стали вирішенням всіх проблем того часу – в багатьох аспектах їх впровадження було обмеженим, і результати не завжди відповідали амбітним цілям. Зокрема, внутрішньополітичною діяльністю політик більше займався під час своїх перших двох урядувань як прем'єр-міністра, пізніше – його дедалі цікавило питання Ірландії, вирішенням якого він і займався.

«Ірландське питання» залишалося головною темою британської політики впродовж чотирьох прем'єрств Вільяма Гладстона. Глибоко переймаючись долею ірландського народу, Гладстон послідовно запроваджував низку реформ, покликаних полегшити становище селян та зменшити соціальну напругу. Проте, кожна його спроба реформування стикалася з потужною опозицією – насамперед з боку англіканських єпископів і англо-ірландських лендлордів, інтереси яких опинялися під загрозою. На нашу думку, навіть попри те, що Гладстону так і не вдалося повністю усунути ірландські негаразди, саме його глибоке переконання у необхідності самоуправління спонукало боротися навіть із власними колегами.

Він доводив, що єдиним реальним шляхом розв'язання ірландського питання є надання ірландцям права самостійно керувати своїми справами.

Довгострокове значення також мала політика Гладстона в сфері Східного питання. Вона сприяла тому, що питання становища християнських народів Османської імперії стало предметом не лише дипломатичних переговорів, але й широкої громадської дискусії у Великій Британії, залученої до моралі, прав людини та імперської відповідальності. Його підходи віддзеркалили перехід від класичної політики балансу сил до політики, яка дедалі більше брала до уваги національні прагнення й гуманітарні критерії – своєрідний прояв «гладстонського лібералізму» у зовнішній політиці. Попри те, що значної територіальної реформи Османської імперії без участі багатьох великих держав здійснити не вдалося, ініціативи Гладстона змінили дискурс – від «підтримки Туреччини заради балансу» до критики її методів управління і заклику до реформування.

У європейських справах Гладстон намагався поєднати моральні принципи з прагматичною стриманістю. Його «правильні принципи зовнішньої політики» – економія сил, моральна відповідальність, повага до права народів і мирне вирішення конфліктів – стали етичним орієнтиром британської дипломатії. Він підтримував ідею «європейського концерту» як механізму спільного врегулювання криз. Водночас динаміка нових державних альянсів, а також імперські інтереси обмежували його можливості. Його дипломатія залишила приклад спроби поєднати силу переконань із реаліями міжнародної політики.

Колоніальний курс Гладстона базувався на прагненні трансформувати імперію з системи підлеглості у спільноту самоврядування. Він прагнув створити імперію, в якій колонії матимуть більше автономії, але водночас зберігатиметься єдність Британської імперії; виступав проти неконтрольованого розширення, але не зміг повністю уникнути втручання, коли британські інтереси цього вимагали. Проте обмеженість ресурсів, різноманітність колоніальних територій і цивілізаційні стереотипи не дозволили повною мірою реалізувати ці принципи. Незважаючи на суперечності, саме Гладстон започаткував традицію

ліберального імперського реформізму, що у ХХ столітті привела до утворення Співдружності націй.

Тож, політична спадщина Гладстона є унікальним поєднанням моралі, розуму й державницького досвіду. Він став символом ліберальної епохи, що прагнула узгодити владу з етикою, демократію з відповідальністю, імперію з гуманізмом. Його реформи і політичні ідеї не лише визначили обличчя британської політики другої половини ХІХ століття, але й заклали інтелектуальні підвалини для розвитку європейської демократичної думки. У сучасному вимірі Гладстон залишається взірцем політика, для якого моральна мета була не протиположною, а сутністю політичної дії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бураков Ю.В., Питльована Л.Ю. Нариси історії Англії нового часу. навч. посібн. з курсу „Країнознавство” для студентів вищих навчальних закладів. Львів: Центр Європи, 2003. 128 с.
2. Кривошея І., Барвінок О. Історія Великої Британії. навч. посібн. для студентів. Київ: КНТ, 2017. 206 с.
3. Скробач Б.М. Англійська та шотландська історія в біографіях її керівників. 2–е вид. Рогатин: Друкарня ПП Білінський, 2018. 222 с.
4. Фергюсон, Н. Імперія: Як Британія вплинула на сучасний світ / пер. з англ. Діса К. Київ: Наш Формат, 2020. 424 с.
5. Archer T. William Ewart Gladstone and His Contemporaries. Fifty Years of Social and Political Progress. London: Palala Press, 2015. 380 p.
6. Ball T. Liberalism in the 19th century. Encyclopedia Britannica. URL: <https://www.britannica.com/topic/liberalism/Liberalism-in-the-19th-century> (дата звернення: 22.09.2025).
7. Beales D. Gladstone and his First Ministry. *The Historical Journal*. Vol. 26, No. 4. 1983. P. 987–998.
8. Bebbington D. The Nature of Gladstonian Liberalism. In: *The Mind of Gladstone: Religion, Homer, and Politics*. London: Oxford University Press, 2004. 342 p.
9. Belcher J. Gladstonian liberalism: a catalyst for social representation and democratic reform in Victorian Britain. *Electronic Theses & Dissertations*. Pittsburg: Pittsburg State University, 2018. 133 p.
10. Biagini E. Gladstonian Liberalism. *Journal of Liberal History*. URL: <https://liberalhistory.org.uk/history/gladstonian-liberalism> (дата звернення: 15.06.2025).
11. Briggs A., Chaney W. A. Gladstone and Disraeli. URL: <https://www.britannica.com/place/United-Kingdom/Gladstone-and-Disraeli> (дата звернення: 10.08.2025).

12. Brock M. G. *The Great Reform Act*. London: HarperCollins Publishers Ltd, 1973. 424 p.
13. Cain P. J., Hopkins A. G. *British Imperialism 1688–2000*. London: Longman, 2002. 784 p.
14. Clancy J. J. *The Irish Question; Short Lessons or Leaflets of the Irish Press Agency*. Vol. 1. London: Pranava Books, 2022. 244 p.
15. Clarke P. *Liberals and Social Democrats*. Cambridge: Cambridge University Press, 1978. 361 p.
16. Digitising Gladstone's written life with the Carnegie Corporation of New York. URL: <https://www.gladstoneslibrary.org/reading-rooms/digital-collections/gladstones-writing> (дата звернення: 08.05.2025).
17. Emerson G. R. *William Ewart Gladstone, Prime Minister of England. A Political and Literary Biography*. London: Wentworth Press, 2019. 438 p.
18. Ford S. *A Very Short History of the Liberal Party*. URL: <https://consoc.org.uk/short-history-of-the-liberal-party> (дата звернення: 29.07.2025).
19. Gladstone and Britain's Imperial Role. *Journal of Liberal Democrat History*. 1998. №20. P. 33–35.
20. Gladstone and Development and the Discipline of History, 1840–1896. *The Historical Journal*, Vol. 63. 2020. P. 911–934.
21. Gladstone – William Ewart. URL: <https://liberalhistory.org.uk/history/gladstone-william-ewart> (дата звернення: 14.09.2025).
22. Gladstone W. E. *The Speeches of the Right Honourable William Ewart Gladstone*. London: Kessinger Publishing, 2007, 100 p.
23. Gladstone's Parliamentary Record 1868–1900. *Journal of Liberal History*. URL: <https://liberalhistory.org.uk/history/gladstones-parliamentary-record-1868-1900> (дата звернення: 03.10.2025).

24. Gladstone William Ewart (1809–1898), statesman. The National Archives. URL: <https://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/c/F256969> (дата звернення: 08.09.2025).
25. Goodlad D. Gr. The Liberal Party and Gladstone's Land Purchase Bill of 1886. *The Historical Journal*. 1989. Vol. 32, No. 3. P. 627–641.
26. Hallouch N. The Irish Question under William Gladstone (1868–1885): The Great Challenge. 2023. Vol. 11 №1. P. 731–743.
27. Hammond J. L. Gladstone and the Irish Nation. London: Longmans, Green & Co., 1938. 768 p.
28. Hansard 1803–2005. URL: <https://api.parliament.uk/historic-hansard/index.html> (дата звернення 10. 10. 2025).
29. Ian St John. Gladstone and the Logic of Victorian Politics. London: Anthem Press, 2010. 464 p.
30. Jenkins R. Gladstone: A Biography. London: Macmillan, 1995. 698 p.
31. Jenkins T. A. The Rise and Fall of Gladstonian Liberalism. *The Liberal Ascendancy, 1830–1886*. Oxford, 1994. P. 110–150.
32. Knauss O. W.G., "The Foreign Policy of William Gladstone in the 1860s: The Limits of Liberalism in Victorian England" (1989). *Honors Papers*. 587. 88 p.
33. Knaplund P. Gladstone's Foreign Policy. London: Routledge, 1970. 303 p.
34. Knaplund P. Gladstone and Britain's Imperial Policy. Review by H. Bell. *The American Historical Review*. 1928. Vol. 33, No. 4. P. 873–874.
35. Magnus–Allcroft P. Gladstone: A Biography. London: John Murray, 1954. 512 p.
36. Matthew H. C. G. Gladstone: 1809–1898. Oxford: Oxford University Press, 1997. 706 p.
37. Matthew H. C. G. The Gladstone Diaries. vol. 9. Oxford: Oxford University Press, 1875–1880. 686 p.
38. McCarthy J. The Story of Gladstone's Life. London: Kessinger Publishing, 1898. 516 p.

39. McDowall D. *An Illustrated History of Britain*. England: Pearson Education Limited, 2015. 194 p.
40. Mitchell S. *Victorian Britain: An Encyclopedia*. London: Routledge, 2011. 986 p.
41. Morley J. *The Life of William Ewart Gladstone*. Vol. 1 of 3. London: Macmillan, 1903. 677 p.
42. Morley J. *The Life of William Ewart Gladstone*. Vol. 2 of 3. Cambridge: Cambridge University Press, 2020. 672 p.
43. Mulligan W. Gladstone and the Primacy of Foreign Policy . *The Primacy of Foreign Policy in British History, 1660–2000*. 2010. P. 181–197.
44. Murray J. Gladstone W. E. *Gleanings of Past Years, 1843–1879*. New York: New York Scribner, 1879. 343 p.
45. Neils E. William Ewart Gladstone, the Liberal Party, and the Impact of North American Politics and War, 1855–1885. *Journal of Liberal History*. 2023. №118. P. 26–39.
46. Papers of and Concerning William Gladstone, 1835–1906. URL: https://manuscripts.nls.uk/repositories/2/archival_objects/19975 (дата звернення: 15.10.2025).
47. Papers of the Prime Ministers of Great Britain. Series Eight: The Papers of William Ewart Gladstone. URL: <https://assets.cengage.com/gale/psm/9500553C.pdf> (дата звернення: 19.10.2025).
48. Parry J. Gladstone, Liberalism and the Government of 1868–1874. *Gladstone Centenary Essays*. London, 2013. P. 94–112.
49. Parry J. Gladstone's First Government: A Policy Overview. *Journal of Liberal History*. №101. P. 12–19.
50. Partridge M. *Gladstone*. London: Taylor & Francis Group, 2003. 312 p.
51. Paterson D. *Liberalism and Conservatism, 1846–1905*. London: Heinemann, 2001. 268 p.
52. Peter C. Erb. *The Correspondence of Henry Edward Manning and William Ewart Gladstone*. Oxford: OUP Oxford, 2013. 608 p.

53. Quinault R. *British Prime Ministers and Democracy. From Disraeli to Blair*. London: Continuum, 2011. 304 p.
54. Shannon R. *Gladstone: God and Politics*. London: Bloomsbury Academic, 2008. 576 p.
55. Smith G. B. *The Life of ... William Ewart Gladstone*. London: Kessinger Publishing, 1898. 694 p.
56. Smith G. B. *Thoughts from the Writings and Speeches of William Ewart Gladstone*. Ward, Lock & Bowden, 1894. 375 p.
57. Thompson J. A. *The Historians and the Decline of the Liberal Party*. *Albion*. 1990. Vol. 22, №1. P. 65–83.